

VIJONDZISI HI TINDZIMI TIMBIRHI TIKWENI LA MUSAMBIKI XIVANINGELO XA VIJONDZISI

Gervásio Chambo
Feliciano Chimbutane
José M. García-Miguel
Fernando Ramallo (murhangeli)
Susana Rodríguez Barcia

**VUJONDZISI HI TINDZIMI
TIMBIRHI TIKWENI
LA MUSAMBIKI
XIVANINGELO XA VUJONDZISI**

NTIVISO WA BUKU

Xinhloko

Vujondzisi hi tindzimi timbirhi tikweni la Musambiki: Xivaningelo xa vujondzisi

Vatsali

Gervásio Chambo

Feliciano Chimbutane

José M. García-Miguel

Fernando Ramallo (murhangeli)

Susana Rodríguez Barcia

Mutoloki

Ezra Nhampoca

Vukhuluketi ra buku, wufanisi, wukhandlisi

Irisar Deseño e Impresión

Tinhlayu ta ntsaliso

ISBN: 978-84-8158-862-0

Nkandziyiso

Univhersidadi la Vhigo

Kuyendlwa ka buku leli kuseketeliwe hi male leyi yihumesiweke tani xipfunu, hi Xunta la Galiza. Hinkwasvu lesvi svitsaliweke eka lona svikusela ntsena ka miyanakanyu ya ntlawa wa ntirho lowu wuchiwaka EDUBILMO (Univhersidadi la Vhigo ni Univhersidadi Eduardo Mondlane), asvikombisi mavonela ya Xunta la Galiza.

Nongoloko

KUTLANGELA	5
RITO LORHANGA	6
XIYENGE XA KUSUNGULA. KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI SVANGA NDLELA YINENE YOHETA KUHAMBANA KA TIMFANELO	8
RITO LORHANGA	8
XANA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI I MPSINI?	9
MAKUNGU YA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI	10
MAFAMBISELA YA MAKUNGU YA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI	11
KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI EMISAVENI	12
XIYENGE XA VUMBIRHI. KUTALA NI KUHAMBANAHAMBANA KA TINDZIMI TA TIKONKULU AFRIKA	15
HLAMUNSELONKULU	15
TINDZIMI TA BANTU	17
NKOMBISONYANA WA MATSHAMELA YA VUMBEKO WA TINDZIMI TA BANTU	18
TINDZIMI, TINDHAWU NI MINTLAWA YA VANHU	20
XIYENGE XA VUNHARHU. TINDZIMI NI VUJONDZISI AMUSAMBIKI	26
TINDZIMI TIKWENI LA MUSAMBIKI	26
TINDZIMI TA RIXAKANA RA BANTU TA TIKO LA MUSAMBIKI	27
VUTONGI RA TINDZIMI ETIKWENI LA MUSAMBIKI	29
HI XIHI XIYIMU XA TINDZIMI NDZENI KA MINTIRHO YA VUJONDZISI	30
MINTIRHO YA KUJONDZA KUHLAYA NI KUTSALA HI TLHELO LA VAVASATI, PEBIMO NI MASUNGULU YA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI AMUSAMBIKI	32
MIXAKA YA MANGHENISELA YA TINDZIMI TA MUSAMBIKI NI MAFAMBISELA YA MAKUNGU YA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI	34
HAYINI KUNGHENISIWA KUJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI ETIKWENI? HI WIHI NKONGOMETO WA SVONA?	36
HI WAHI MATIRHELA LAWA MANYIMELIWAKA EKA VAJONDZISI VOJONDZISA HI TINDZIMI TIMBIRHI?	37
XIYENGE XA VUMUNE. LIRIMI, VAHANYITIKO NI VUJONDZISI: XICHANGANA	40
XICHANGANA NI VAVULAVULI VA XONA	40
VUMBEKO WA GRAMATKA LA XICHANGANA	41
XICHANGANA NDZENI KA MINTIRHO YA VUJONDZISI TIKWENI LA MUSAMBIKI	48
XIYENGE XA VUNTLHANU. MINTIRHO YA NTOLOVETISU	49
XIKOMBAMARITWANA	60
TIBUKU LETITIRHISIWEKE	64
XIYENGETELI. SVIKOMBAMARITWANA SVA VUTSHILA	66

Kutlangela

Xivaningelo xa vujondzisi lexi xikumeka ndzeni ka kungu la ntirisanu wa nhluvuku wa vujondzisi, lowu wukongomaka kujondzisa tinongoti ni mayendlela, kutsala, kutirhisa ni kupasisa svitsalwa sva Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi aMusambiki. Kungu leli lisapotiwa ha Xunta la Galiza kun'we ni Univhersidadi la Vhigo (2019 – 2020). Hitlangela ngopfu eka mintlhanganu leyimbirhi akuya yhipfunile. Hitlangela Wuvhise la Wurhangelinkulu la Wuhlayisi la Vanhu, Vumatikovundle ni Ntirisanu ra Univhersidadi la Vhigo, hi kupfuniwa loko kungapimekiki. Nakona hikhensa Univhersidadi Eduardo Mondlane, akuya asvikotile kutirhisana na hina, vatsali vambirhi lava vahlengeleke kuvumbeni ka xivaningelo lexi, svanga svirho sva kungu leri, valumbaka Univhersidadi Eduardo Mondlane.

Eka vajondzisi va Vujondzisi hi Tirimi Timbirhi, Armando Timana na Norberto Muthevuie, hitlangela kuve vatirhisane na hina ekululamiseni ka marito ya svikombamarito lesvi svikumekaka tani xiyengeteli xa xivaningelo lexi. Nakona hikhensa mujondzisi Ezra Nhampoca, mutoloki wa xivaningelo lexi.

Hi wugamu, hinavela lesvaku xivaningelo lexi xipfuneta Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi ni kuva xihlamula hi ndlela yinene svilavelo sva vujondzisi, sva vajondzisi ni vajondzi. Hikokolaho, nahingaseya mahlweni, hitsakela kukombisa kutlangela ka hina eka Vurhangeli ra ta Vujondzisi, ngopfungopfu vajondzisi ni vajondzi va svikole sva Musambiki, lava hivanavelelaka kuva xivaningelo lexi xivapfuna.

Eka hinkwenu, khanimambu svinene!

Rito lorhanga

Kusukela ka nukelo wa rifuwo ra tindzimi ni mintumbulukukutala ya tiko la Musambiki, hitsale xivoningelo xa vujondzisi lexi, nahinyimela lesvaku xiva tsalwa leli lingatapfuna ni kunyikela vuyelo ka vajondzisi entirhweni wa vona xikarhi ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, lawa mayisiwaka mahlweni etikweni, kusukela lembe la 2004, na ma le nkarini wa kutiyisiwa svanga xiyendlo xa matongela ya tindzimi, lesvi svitisaka vuyelo eka mintlawe ya vavulavuli va tindzimi leti tikumekaka ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi. Hikokolaho, nkongometo wa nkoka wa ntirho lowo i kunyikela tsalwa lopaluxa vutivi, leli vajondzisi ni vajondzi vangatalitirhisaka svin'we, svilaweni sva jondzo, hambu hi kutirhisiwa eka makungu yohambanahambana ya vujondzisi ni kupfuxetisa vajondzisi lava vanga ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi.

Xivaningelo lexi xi ni ntlhanu wa sviyenge ni xin'we, handle ka xiyenge lexi xa masungulo ni wuleleti la mabuku lawa mafanelaka kuhlayiwa. Xinhloko xa xiyenge xa kusungula, "Kujondzisa hi tindzimi timbirhi svanga ndlela yinene yoheta kuhambana ka timfanelo" i xirhambu xa nxuxisanu mayelanu ni mpfuneko lowo wutisiwaka hi Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, svanga majondzisela lawa manyikaka lisima tindzimi ta Musambiki tindhawini leti hi ntoloveto kutirhisiwaka ntsena lirimi la Xiputukezi, hambu hi kuyampsisa mahanyela ni vun'wanatiko ra vavulavuli va tindzimi leto.

Xiyenge xa vumbirhi, "Kutala ni kuhambanahambana ka tindzimi ta tikonkulu Afrika", xikongoma kukombisanyana mayelanu ni tindzimi ta Afrika, tikonkulu leli litiviwaka hi kola ka kutala ni rifuwo ra tindzimi, kutlula matiko man'wani ya misava. Xikombisa nakona, tindhawu ta vuvulavuli, tixaka ta tindzimi, tindzimi ta kuhlenganisa, vutongi la tindzimi ni matshamela ya nkoka ya vumbeko wa tindzimi ta Bantu leti tikumekaka Afrika wa le dzongeni ka Sahara.

Eka xiyenge xa vunharhu, "Tindzimi ni vujondzisi tikweni la Musambiki", kukombisiwa tindzimi ta Musambiki ni matshamela ya tona, ngopfungopfu mayelanu ni vayakitiko ni tindzimi ta vona, nakona xiyenge lexi xixuxa vutongi ra tindzimi tikweni la Musambiki, na kuvekiwa ntlakusu ka mihandzu leyinene, svirhalanganya ni mikhandlu yoyisa mahlweni vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi. Tlhandlakambirhi, xiyengue lexi xivulavula hi makulela ya makungu ya vujondzisi hi tindzimi timbirhi ni mintirho ya kujondza kuhlaya ni kutsala hi tlhelo la vavasati, hi tindzimi ta Musambiki.

Eka xiyenge xa vumune, "Lirimi, vahanyitiko ni Vujondzisi: Xichangana", kukombisiwa hi vuxopaxopi rikulu, mayelanu ni lirimi la Xichangana, matshamela, wuvumbeko, madadu ya ntsengovavulavuli ni matshamela ya lona ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi aMusambiki, ngopfungopfu mihandzu ya kunghenisiwa ka lirimi leli ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi.

Xiyengue xa vuntlhanu xikombisa 10 wa mintirho leyi yifanelaka kuyendliwa svilaweni sva jondzo, hi tindlela tohambanahambana ta matirhisanela ya vajondzisi ni vajondzi va vona. Mintirho yivumbiwe hi ndlela yovevuka, kuva vajondzisi vakota kuyiyendla

mayelanu ni kuxuva ka vona. Yin'wani ka mintirho leyi yiyanakanyiwe akuva yiyendliwa svilaweni sva jondzo, kambe yin'wani yiyanakanyiwe kuva yiyendliwa hi nkarhi woleha, handle ka svilawu sva jondzo.

Hi vugamu, eka xivaningelo lexi kupatsiwa xikombamaritwana lexivumbiwaka hi sviyengani svinharhu. Kusungula, hikombisa marito ya vutshila lawa matirhisiweke ka xivaningelo lexi, na svikombela kuva mahlamuseliwa ndzeni ka minukelo ya wona loko svikoteka, nakona kahapatsiwa svinhlamusamarito svimbirhi sva svigava sva vutivi, laha xin'we ka svona xi ni marito ya xigava xa ta ntivovumunhu, kuve lexin'wana xikombisaka marito yoyelana ni xigava xa ta wutlhari ni ta ntivotihlayu. Ha svimbirhi svinhlamusamarito lesvi svikombisa marito lawa matsaliweke hi Xiputukezi ni Xichangana.

XIYENGE XA KUSUNGULA. Kujondzisa hi tindzimi timbirhi svanga ndlela yinene yoheta kuhambana ka timfanelo

Rito lorhanga

Emisaveni hinkwayo kuni xipimu xa 8000 wa tindzimi, tin’wani ka tona ti ni madzanadzana ya magidi ya vavulavuli, tin’wani ti ni hansi ka dzana la vavulavuli, kambe, kuhambanahambana ni kutala ka tindzimi i kukulu svinene. Tindzimi tiningi leti tinga ni vavulavuli vatsongo tile nghozini ya kunyamalala kungale khale, hikusa minkarhi yinying, akuva kukombisiwa vuhanyi ra tindzimi, kulandziwa ntsengo wa vavulavuli va tona. Hi ndlela leyi, kuvoneka lesvaku tindzimi tiningi leti tinga ni ntsengo wutsongo wa vavulavuli tikumeka emigangeni leyi kunga ni vanhu vanying lava se vagugeke, laha svingahakotekiki kutluleta lirimi hi xirixaka.

Hi ndlela leyi, akuna kukanakana mayelenu ni lisima la mintirho ya Vujondzisi, kuseketeleni ka vuhanyi ra tindzimi hinkwatu, ngopfungopfu leti hi ntoloveto tingakhumbiweke hi makungu ya ta Vujondzisi, lesvi svingatahlengela kuyakeni ka mahanyisanela yolulama, yoxiximana ni kulwa ni kuheta kuhambana ka timfanelo.

Hi kulandza mavonela ya kuchunseka ka vanhu, Vujondzisi i ndlela ya lisima akuva hinkwerhu hihlula “vutsongo ra hina”, hitlela hikota kuva ni mavonela tani hi vanhu lava vanga ni vutinyimeli, vachunsekeke, vanga ni moya wa vuxopaxopi, ngopfungopfu kuva vativa lesvaku kulaveka kusungula kuyendla xa nchumu, akuva kuhetiwa kuhambana ka timfanelo ta ximunhu, loku kuhanyiwaka hi ntalu wa xitshungu. Hikupfuleletliwa hi maritu ya Freire (1969), hitwisisa lesvaku “Vujondzisi lifanele kuva leli richunsaka”, na likongomaka, ngopfungopfu, kuyampsisa mahanyela ya vanatiko.

Loko kulandziwa matimu, tindhaweni leti kuvulavuliwaka kutlula lirimi lin’we, Kujondzisa hi tindzimi timbirhi (kumbe tindzimi totala) hi yona ndlela yinene yofambisa Vujondzisi, hikola ka vuyelo lowu wutisiwaka hi kutirhisa tindzimi timbirhi (kumbe letotala), tani tindzimi ta vujondzisi ni vuhlayisi ra tindzimi, nyamuntla, ni masiku lawa mahataka, hikusa i vujondzisi leri ripfulaka mukhandlu wakuhetisa kuhambana ka timfanelo, tani hilaha hivuleke hakona ndzhaku.

Kuvulavula hi Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi i kuvulavula hi tindlela tohambanahambana ta majondzisela, tinongoti, mayendlela ni mayanakanyela, lesvi minkarhi yinying svinga ni mihlamunselo leyi yibananaka. Minkarhi yinying, kuni kubanana ka mapimu eka minkongometo ni mavonela mayelanu ni Kujondzisa hi tindzimi timbirhi, nakona, Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi ma ni matshamela ni mafambisiwela yohambana, etindhaweni tohambanahambana. Hikokolaho, svisindzisa lesvaku masusu ya miyanakanyu hinkwayo leyi yiseketelaka Kujondzisa hi tindzimi timbirhi mafambela kule ni miyanakanyu yokala mihandzu, akuva kukotiwa kuvonisisa matshamela, mivumbeko leyitsongo ni leyikulu, lesvi svingapfunaka kukunguhata, kusimeka, kuhluvukisa ni

kukambisisa Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, lawa mangatakota kupfuna vanhu lava mavakhumbaka, kusukela vajondzisi ni vajondzi, minjangu ni vahanyitiko, akuva vatshovela mihandzu leyi yitisiwaka hi Kujondzisa hi tindzimi timbirhi. Hi ndlela leyi, ntsatsiyo hi lowu: makungu lawa mangafambaka kwhatsi ndhawini yokarhi, svingahayendleka mangafambi hi ndlela yinene etindhawini tin'wani.

Xana kujondzisa hi tindzimi timbirhi i mpsini?

Tindzimi ta mapsaliwa hi tona tivumbaka mahanyisanela ya hina yosungula, ti ni lisima likulu kuvumbeni ka vumunhu ra hina, esvigaveni hinkwasvu sva vutomi ra hina. Hikokolaho, tindzimi leti tifanela kunyikiwa lisima, kusukela vutsongwanini ra vavulavuli va tona, angari ntsena minjangwini, kambe ni le mintirhwini ya ta Vujondzisi. Hikokolaho, mintirho ya Vujondzisi leyi yipatsaka tindzimi ta mapsaliwa, ka makalasi yosungula, tani tindzimi ta vujondzisi kumbe tani svijondzo, hambi hikuva tive ka ntlawa wa svijondzo sva kursu lokarhi, hi yona yinyikelaka mukhandlu wukulu wa kuva vajondzi vakuma vutivi rimpsha ni kuyisa mahlweni tijondzo leti tikhumbiwaka ni kupaluxiwa esvikolweni. Lesvi hi lesvi svichiwaka Kujondzisa hi tindzimi timbirhi. Loko mavonela lawa amova man'we mayelanu ni tindzimi hinkwatu ta misava, kupatsa ni leti tichiwaka "ta mapsaliwa", "ta vundzhaka", "ta kutsongahatiwa" ni ta "xinto", akutabohiwa kungu la nkoka, nakusukeliwa ka matimu ya mintirho ya Vujondzisi ni ka svigava svin'wani svoyelana ni ntshukantshuku wa vahanyitiko, esviyengeni svohambanahambana sva mahanyela.

Hilaha kutiviwaka hakona, tindhaweni leti kuvonekaka nkumanu wa tindzimi timbirhi kumbe kutlula, hilesvaku nkumanu lowo wusukela eka vuyandlati ra lirimi lokarhi ematikweni lawa makhumbiweke hi vukolonyi, angave ka malembedzana lawa mahundzeke, kumbe nkameni wa svosvi wa kutlhangana ka mahanyela ya matiko ya misava kumbe globalizasawu. Hinkwasvu lesvi sviyendla lesvaku kuva ni ntsengo wutsongo wa tindzimi tohuma Wuropa, leti tikumekaka matikonkulu hinkwawu. Kolaho, etindhaweni tiningi kutiyisiwa tindzimi "ta vambe" ni kuva tigqoviwa tindzimi ta ximfumu, ni kutirhisiwa eka mintirho ya Mfumu leyi yikongomaka vutenderi ra vanhu, lesviyendlaka kuve, minkarhi yinying, tindzimi ta mapsaliwa tivulavuliwa minjangwini ntsena. Tindhawini tiningi lomu tindzimi ta vambe angatona tifumaka, emintirhwini ya Vujondzisi kutirhisiwa tona ntsena. Kunghenisa ni kulandza Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi i ndlela yinene ya kukaneta mayendlela ya xikheto, xihlawuhlalu ni vuherheki.

Ematlelweni manying, ya misava kuvoveka lesvaku loko Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi malandziwa hi ndlela yinene, ma ni mivuyelo yinying ka vajondzi lava mavakhumbaka, ni ka hinkwawu vahanyitiko. Hivulavula hi mivuyelo yohambanahambana, ya mayelanu ni mayanakanyela, vujondzi/vujondzisi, vutivintumbuluku, rifuwo, mahanyela ni matongela ya mayendlela ya svilo svinying, kambe vuyelo wukulu, lowu inga wona nkongometo, i wa kunchuseka ni kuheta kuhambana ka timfanelo. Kambe, minkarhi yining, asvikoteki kuva kunyimisiwa kuva Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi

kutirhisiwa, matongeleni ya tindzimi ni minjangwini, tani tlhari loyisa mahlweni kuhambana ka timfanelo loku kuhanyiwaka misaveni kufika svosvi. Lesvi svivula lesvaku, Kujondzisa hi tindzimi timbirhi kungahahlanganisiwa ni “mayanakanyela ya kutlakusa lirimi lin’we”, kunyika lisima tin’wani ni kuchipisa tin’wani (García 2009). Hikokolaho, kulaveka kuve Kujondzisa hi tindzimi timbirhi kungavoniwi hi ndlela yokala vuhleli, angakupimisa lesvaku kutapfuna vahanyitiko hi ndlela yohetelela. Makungu lawo mafanela kuxuxiwa ndzeni ka mintirhu ya ta Vujondzisi, Mfumu, minjangu, vajondzisi ni vajondzi, lesvivulaka lesvaku mafanela kuxuxiwa hi vahanyitiko hinkwavu.

Makungu ya kujondzisa hi tindzimi timbirhi

Svi ni lisima kuva hitsundzuxa lesvaku akuva tindzimi timbirhi tikumeka ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi, asvivuli lesvaku hi le mahlweni ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi. Loko lirimi lokarhi likumeka ntsena tani xijondzo, lesvo ahi vujondzisi hi Tindzimi Timbirhi. Hi mavulela man’wani, kujondza lirimi lokarhi svihambane ni kulitirhisa tani lirimi lojondza hi lona. Hikokolaho, kuvulavula hi Kujondzisa hi tindzimi timbirhi, kumbe tindzimi tiningi, i kuva tindzimi hinkwatu leti tinga ndzeni ka makungu ya vujondzi titirhisiwa tani tindzimi ta vujondzisi.

Hi ntoloveto, ka kujondzisa hi tindzimi timbirhi kuhambanisiwa hi makungu ya “kutsana” (kumbe ya vuhunguti) ni makungu ya “kutiyela” (kumbe ya kuyengetela) (Baker na Prys Jones 1998). Makungu ya kutsana makongoma kuvevukisa vujondzi la lirimi leli lifumaka, kumbe vuvulavuli ra tindzimi tiningi leri rokoma. Eka makungu ya kutiya kukongomiwa kufambisa Kujondzisa hi tindzimi timbirhi lokunene ni hinkwayu mivuyelo ya lona leviyandzisaka vutivi mayelanu ni mahanyisanela ni tijondzoko. Xikombiso xa makungu yotsana, lexi xitiviwaka svinene, i “ntalutindzimi wa vucinci ra lirimi”, likongoma kujondzisa hi lirimi la mapsaliwa eka tibuku ta kusungula, na kuya kunghenisiwa lirimi lelifumaka, hakutsongokutsongo, leli ndzhaku kutirhisiwaka lona ntsena, evujondziseni, eka tijondzo hinkwatu leti tilandzelaka. Mayendlela lawa makongoma ntsena kuvevukisa ni kutlakusa vujondzi ra lirimi la ximfumu, kambe na li ni nkamanyana wutsongo wotirhisa lirimi la mapsaliwa. Hi matshamela ya vujondzisi lero, eka makalasi yosungula, rikombela kuva ni vajondzisi lava vatirhaka hi tindzimi timbirhi.

Ndzeni ka makungu yotiyela, svi ni lisima kuvulavula hi lawa malandzaka ngopfungopfu makungu ya vuhlayisi ni lawa malandzaka makungu ya vuyengeteli. Makungu ya vuhlayisi matirhisiwa ngopfu tindhaweni leti kunga ni tindzimi leti tinga ni ntsengo wutsongo wa vavulavuli, laha tindzimi leto atitsongohatiwi, kambe, sviboha kuva tirhisiwa tani tindzimi tofambisa tijondzo ka svijondzo svohambanahamana, ndzeni ka mintirho ya Vujondzi hinkwayu, kusukela makalasi yosungula kufika magan’wini ya tijondzo ta xiyenge xa vumbirhi. Mayelanu ni vukumeki ra svintirho emigangeni ya vavulavuli yohambanahambana, makungu ya vuhlayisi, hi ntoloveto, matirhisiwa hi tindlela tohambana, ndzeni ka svigava sva vujondzisi lesvo hambanahambana. Hi ndlela

leyi, loko kukongomiwa kupfuxeta kutirhisa tindzimi leti titsongahatiweke tikweni, kungahakunguhatiwa kukheta kutirhisa tindzimi leto, nakuvekiwa tani tindzimi ta vujondzisi. AMusambiki, hambilesvi vujondzisi hi tindzimi timbirhi richiwa “makungu ya kucinca lirimi hi kulandza matshamela ya vuhlayisi”, hi ntiyiso, makungu lawa makumeka ka xigava xa makungu ya kutsana. Kambe, svi ni lisima kutlangela ntirho wukulu lowu wutaka na wuyendliwa kuyampsisa makungu ya Vujondzisi hi tindzimi timbirhi aMusambiki, hingahakombisa hi buku leli livitaniwaka Makungu ya Kuhaxa Vujondzisi hi Tindzimi Timbirhi (2020-2029), laha kubohiweke lesvaku vucinci ra lirimi lifanela kuyendliwa ha kutsongokutsongo, na kusungula ka kalasi la vunharhu (3^u), kugama ka kalasi la ntlhanu na lin’we (6^{n’wi}), magan’wini ka xigava xa tijondzo lexosungula. Nakona, kuhambana ni makungu ya kusungula, laha xikambelo xa vugamu ka xigava xa tijondzo lexosungula, ayiyendliwa hi Xiputukezi ntsena, kusukela ka nkambisiso lowu, kubohiwe kuva xikambelo xa vugamu xiyendliwa hi Xiputukezi ni hi tindzimi ta tiko ta Musambiki.

Eka makungu ya vuyeneteli, nkongomoto wukulu i kutshimisa majondzisela hi lirimi la vumbirhi, na lesvo svingakhuvazi mfambu wa lirimi la mapsaliwa la vajondzi.

Hi ntoloveto, ka makungu lawa akusindzisiwi munhu, malandziwa hi minjangu leyi yixuvaka lesvaku vatsongwana va yona vajondza lirimi leli vangalitirhiseki njangwini, hi ndlela yitisaka vuyelo wunene.

Mafambisela ya Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi

Ndzeni ka hinkwasvu lesvi hisivivuleke kufika laha, svi ni lisima kuvula lesvaku mhaka leyi yifanela kuvoniwa hi matlhelo manyingi. Hikokolaho, mapimu man’wani ni man’wani ya kukombisa svingava sva majondzisela lawa, minkama yinyingi, ma ni vuyelo wukulu hi xiwona; se svi ni lisima kuva hibulisana ha wona. Hi ndlela yin’wani, kulaviwa kuvuliwa lesvaku kunguhata Kujondzisa hi tindzimi timbirhi svihambanile ni kuhanya lesvi hakunene svihumelelaka siku ni siku ndzeni ka svilawu sva jondzo. Hi ndlela leyi, kuvona hi kusuhi lesvi sviyendliwaka eka vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi sviyendla lesvaku kuyananyiwa lesvaku tindzimi tihanya hi wuxitona, i mphazamu. Ntlawa wa tindzimi ta muvulavuli wihi na wihi lweyi avulavulaka tindzimi tiningi wu ni kupatsela ka tindzimi, lesvi svikarhatisaka kuba ndzelekanu wa tindzimi toto. Lesvi svivulaka lesvaku laha kugamaka lirimi lokarhi, hilaha kusungulaka lin’wana, kumbe tin’wani leti muvulavuli wokarhi ativulavulaka. Hikokolaho, kuvulavula hi Kujondzisa hi tindzimi timbirhi, kumbe tindzimi tiningi, svisindzisa kuva kulandziwa majondzisela mampsha mayelanu ni ntalutindzimi. Ngopfungopfu, minhlamunselo ya marito yofana ni lawa, “muvulavuli wa mapsaliwa” ni “lirimi la mapsaliwa”, hambi hi nhlamunselo wa “lirimi”, svile nkarini wa kuxuxisisiwa. Hi nkama wun’we, kuhumelela tinongoti letiyaka mahlweni hi kuhlamula hi ndlela yinene vukulu ra mhaka leyi, ndzeni ni le handle ka svikole, kufana ni nongoti ya “vuvulavuli ropfitlanyisa tindzimi”, leyi yitolokiweke ka nongoti ya Xinghiza, *translanguaging*, nogoti

yimpsha leyi yipaluxiweke kusukela ka “miyanakanu ya kuvhikela kutirhisa kuhambana ka tindzimi” (García 2009). Xilu xa lisima, ndzeni ka bulu loxuxa majondzisela mampsha, xisukela ka mhaka leyi yinga gqekeni, anga leyi: loko vajondzi vasungula kujondza, vanghena xikolweni na se vavulavula tindzimi tin’wani. Hikokolaho, hinkwawu mfambu wa vujondzisi ni vujondzi wufanele kuva wuchela nkonta tindzimi leto – tindzimi leti hi leti tihanyanyaka minkarhi hinkwayu, nakona ticinca minkama ni minkama. Kambe, lesvo hinkwasvu svihumelela ntsena tindhaweni titsongo, laha kuvonekaka ni mivuyelo ya kukheta mayendlela yofana ni lawa.

Hakunene, mihandzu ya vuxopaxopi ndzeni ka khume wa malembe ya kugama, emisaveni hinkwayu, hambi hi laha Musambiki, yikombisa lesvaku eka mintirho ya Vujondzisi leyi kutirisiwaka mayendlela yopfitlanyisa tindzimi, kupfumeliliwa ni kukuceteliwa kuvulavula kopfitlanyisa tindzimi, kukumeka mihandzu ya vujondzi leyinene. Hi ntiyiso, vuyeliwo wa kuvulavula kopfitlanyisa tindzimi wufambelana ni mayendlela yokucetela kuva vajondzi lava vasungulaka tijondzo totirhisa tindzimi timbirhi vajondza svin’we ni kubulisana, lesvi sviyendlaka kuva vahlula svirhalanganya sva kuva vayavanyisa vuvulavuli ropatsela tindzimi timbirhi tohambana.

Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi eMisaveni

Kusukela phakatini ka xidzana xa XX, UNESCO aveke xileleto xovhikela ni kunyika lisima vujondzisi leri ritirhisaka lirimi la mapsaliwa la vajondzi, tani ndlela yinene ya vujondzisi ni vujondzi, hikuva kuvoniwile hi ndlela yobasa lesvaku kusungula kujondzisa ntsongwana hi lirimi lohambana ni lakwe la mapsaliwa svi ni mihandzu yosomboloka ka vujondzi ra yena (UNESCO 2016). Adeklaransawu la Incheon, mhiko wa ntirho wa Kufambisa Nkongomoto wa Vuhluvuki wa 4 (UNESCO 2015), ka ndzimana ya 32, yikeva lesvaku “tindhaweni leti kutirhisiwaka tindzimi tiningi, loko svikoteka, nakulangutiwa mahanyela, vusvikoti ni matwisisela ya mayendlela yohambanahambana etikweni, akufanela kukuceteliwa Vujondzisi hi lirimi la mapsaliwa”. Ndzimana ya 59 ya deklaransawu lelo, na lilangutela lembe la 2030, yiyengeta yiku: “[...] lirimi la mapsaliwa la vajondzi lifanela kunyikiwa lisima likulu eka mintirho ya kujondza kuhlaya ni kutsala ni vujondzi la vona. Makungu ni majondzisela ya kuhlaya ni kutsala amafanela kuhlamlula kuvilela ni mahanyela ya vajondzi, hi kunyikela makungu ya vujondzi yotirhisa tindzimi timbirhi, ni kuxuxa mayelanu ni mintumbuluku ya vajondzi, tani makungu ya vujondzi evuton’wini”.

Mimpimaniso yikombisa lesvaku kusuhi ni 40% wa vanhu va misava vasungula vujondzi hi lirimi lokala lingali la mapsaliwa (Walter & Benson 2012). Loku kulangusiwa tindzimi, tinhlayu tikombisa hi ndlela yobasa svinene: eka tindzimi ta misava hinkwayu, ntsena 7% wa tindzimi hi tona titirhisiwaka ka mintirho ya Vujondzisi, tani hi laha likombisaka ha kona Kwadrunkombiso la 1.

Kwadrunkombiso la 1. Tindzimi leti titirhisiwaka ka mintirho ya Vujondzisi, mayelanu ni nhlayu ya vavulavuli

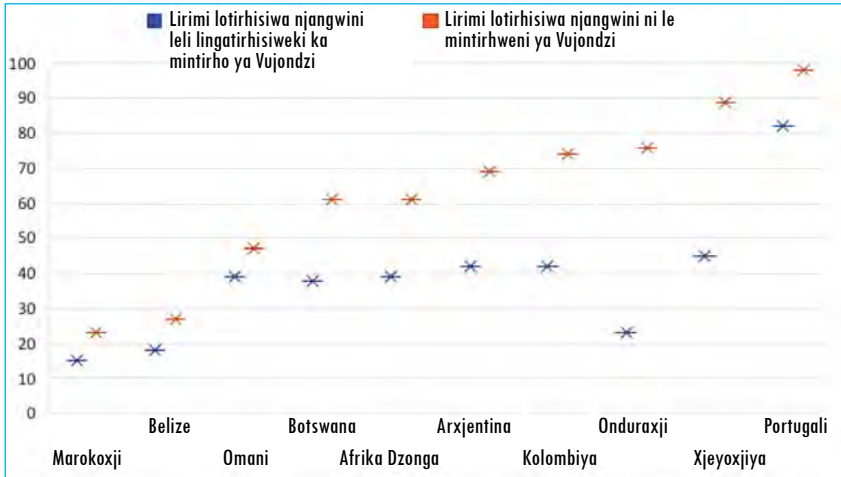
Ntsengo wa vanhu	Tindzimi leti titirhisiwaka ka mintirho ya Vujondzisi	Tindzimi leti tingatirhisiweki ka mintirho ya Vujondzisi
Akuna madadu	23	857
1 - 4.000	205	2966
5.000 - 49.999	157	2099
50.000 - 249.999	53	1041
250.000 - 9.999.999	109	662
Kutlula 10.000.000	52	45
Nhlanganiso	599	7670

Masuso: mayelanu na Walter na Benson (2012: 283).

Lesvi svikombisa lesvaku kahani ntirho wukulu lowu wufanelaka kuyendliwa, kuheta xihlawuhlawu lexikulu, lexikhumbaka vanhu vanyingi misaveni. Akunakukanakana ka lesvaku kuni nkumanu ka xihlawuhlawu lexi xivonekaka ka mintirho ya Vujondzisi ni xihlawuhlawu xa ximunhu ni vusiwana. Xilesvi, asvitwisiseki kuva tindzimi ta mapsaliwa tingatirhisiwi ka mintirho ya Vujondzi ni vujondzi. Handle ka lesvo, kufanela kuva, hi xihatla svinene, kucinciwa mayendlela ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi akuya kuyampsisiwa mahanyela ya xitshungu. Mbulavulu wa xikhetu ni kutikulisa wufanele kupfaletywa hi mayanakanyela ya mahanyisanela lawa manga ni mivuyelo yinene eka vujondzi. Lesvi svikombela kuva kuchivirikeliwa kuwupfisa vajondzisi lava vangatakota kutirha etindhaweni leti kutirhisiwaka tindzimi tiningi, kutsala mabuku ni svigotso sva vujondzi lesviyelanaka ni mintumbuluku ni tindzimi leti tivulavuliwaka hi vajondzi. Nakona kufaneliwa kubohiwa makungu ya kuyavela rifuwo ra tiko hi ndlela ya kuringana, akuya vanhu lavahanyaka vusiwanini vayampsisa mahanyela ya vona.

Mavonela lawa maseketeliwa hi madadu, hilaha svikombisiwaka ha kona ka Grafiku la 1, leli likombisaka mihandzu ya vujondzi ra vuhlayi ra vajondzi va xigava xa kusungula ka xikolwe xa xifundzankulu xokarhi. Agrafiku likombisa, ndzeni ka tiko la lin'we, kuhambana ka mihandzu ya vajondzi vasvikole lesvi lirimi la mapsaliwa la vajondzi litirhisiwaka ka mintirho ya Vujondzisi ni vujondzi ni ya vajondzi lava lirimi la mapsaliwa la vona lingakala lingatirhisiwi. Eka svikombiso lesvinga ka grafiku (ni svin'wani hi kutala ka svona), kuvoneka lesvaku minkarhi hinkwayu, mihandzu ya vujondzi hi leyi yinene loko tindzimi letitirhisiwaka njangwini tingahambani ni letitirhisiwaka xikolweni, hikulandza Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi lawa yohambanahambana. Loko svivuliwa hi ndlela ya kukhanya: vatsongwana vajondza hi ndlela leyinene loko tindzimi leti vatitirhisaka makaya titirhisiwa hi ntshima mintirho ya Vujondzisi. Svikombiso lesvi svivonekaka misaveni hinkwayu asvinakukanetiwa.

Grafiku la 1. Kufananisa svigava sva vujondzi ra kuhlaya (vajondzi va xigava xosungula)

Masuso: kukoroketa ka vatsali hi kusukela ka madadu ya UNESCO.

Akupfaleni ka xiyenge lexi, hixaxameta ntlhanu wa svileleto lesvi svinyikeliweke ha UNESCO, lesvi svipatsiweke ka mub’iko wa kulandza makungu ya ta Vujondzi misaveni hinkwayu (UNESCO 2016). Svileleto lesvi asvifanela kuva sviva masusu lawa mangagegiweke hi ndlela ni yin’we, ematikweni hinkwawu, angali kuva sviva minxuvu ntsena. Nahinganaveli kuvona svileleto lesvi tani hi lesvi svingataheta timhaka hinkwatu, kambe, loko hingasvilandzi, hitava hihlengela kuyisa mahlweni kuhambana ka timfanelo loku kungakona misaveni nkarhini wa svosvi. Svileleto hi lesvi:

1. Kujondzisa vatsongwana hi lirimi leli valitwisasaka;
2. Kuwupfisa vajondzisi akuva vakota kujondzisa hi tindzimi timbirhi kumbe kutlula;
3. Kuthola vajondzisi lava vanga ni vusvikoti rohambanahambana;
4. Kutirhisa mabuku ni svigotso sva tijondzo lesvingahlawuleki tindzimi;
5. Kusimeka makungu ya kuva svikole svijondzisa mayelanu ni mikhuva ni mintumbuluku ni mahanyela ya tindhawu leti svinga ka tona.

Kuva makungu lawa maya mahlweni, svikombela kulwisana ni svirhangana svinyingi, angave sva rifuwo, mayanakanyela, mahanyisanela, vujondzisi kumbe mahanyela. Kambe, kungu la kuyampsisa vutomi ra vanhu hinkwawu hi nkarhi wolehanyana ni woleha i mhaka leyi yifanelaka kunyikiwa lisima hi vanhu hinkwaku lava vanga ni vutiyimeli ka ta matwisisela ya timhaka ta tiko.

XIYENGE XA VUMBIRHI. Kutala ni kuhambanahambana ka tindzimi ta tikonkulu Afrika

Hlamunselonkulu

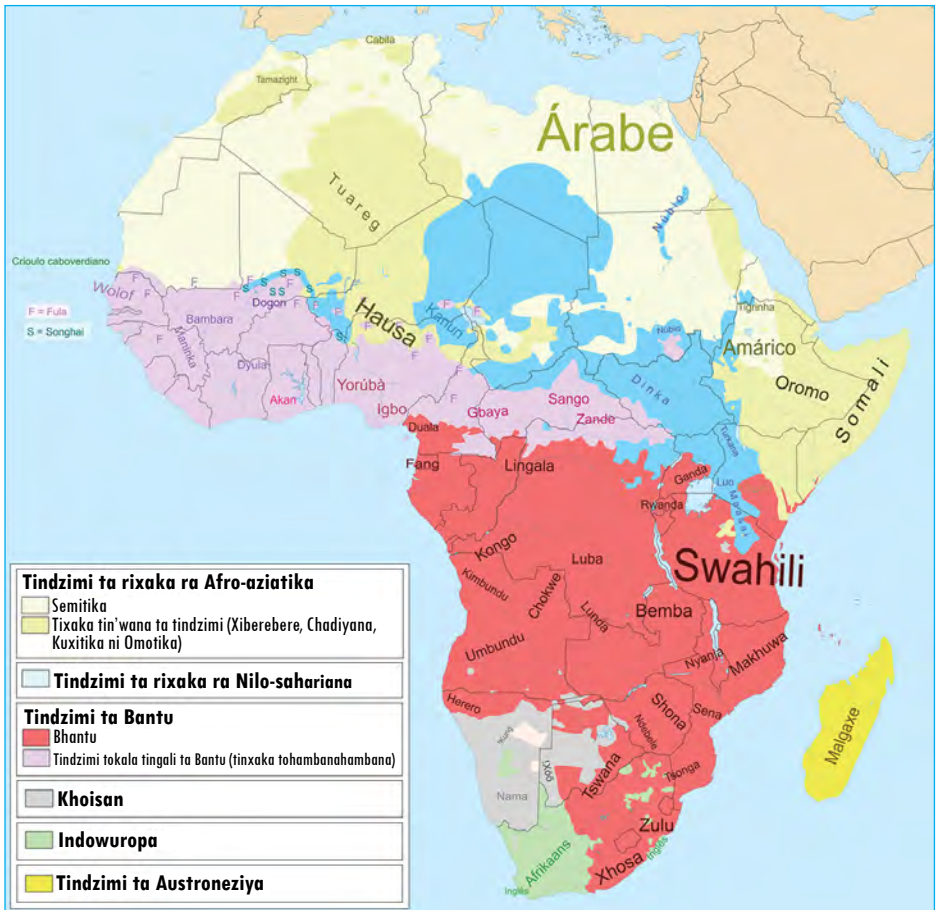
Afrika a ni yandlalu wa 20% wa vuyandlalu ndzeni ka misava hinkwayu, lesvi sviringanaka 30 wa magidi wa tikilomita ta yandlalu, ni 16% wa xitshungu xa misava (1.300 wa magidi ya vanhu). Mayelanu ni tindzimi, kuvuliwa lesvaku Afrika a ni 25% wa tindzimi ta misava, kusuhi ni 2000 wa tindzimi tohambanahambana. Afrika i tikonkulu leli liyanameke svinene, matwisisela yohambanahambana mayelanu ni politika, mahanyisanela, ni tindzimi tinyingi. Hambilesvo, svakoteka kudamurhuta svivandla sva tindhawu ni mintlawu ya vanhu lavanga ni mahanyela yohambanahambana, kukota kupatsa tindzimi hi mixaka ya tona, tani hilaha kukombisiwaka hakona ka Mapa wa 1. Eka mixaka leyi, kuni yimbirhi leyikulu kutlula hinkwayu. Mixaka leyo yi ni ntsengo wukulu wa tindzimi ni vavulavuli, inga tindzimi letichiwaka *Afro-Aziatika*, tivulavuliwaka n'walungwini ka tikonkulu, rixaka ra wumbirhi richiwa *Niger-Kongoleza*, tivulavuliwaka dzongeni ka Afrika. Phakati ka tindhawu leti, kukumeka ndhawu ya vuchapeli, leysisukelaka n'walungu ka nambu wa Nilo kufika dzongeni ka mananga ya Sahara, ndhaweni leyi kuvulavuliwaka tindzimi letichiwaka *Nilo-Sahariana*. Adzongampelajambu, kukumeka tindzimi ta rixaka ra Khoisan. Malgaxe, lirimi lelivulavuliwaka *Madagascar*, alitumbuluki Afrika, lifambelana ni tindzimi ta matiko ya *Austroneziya (Malaio-Polineziya)*, ritumbuluka ka sviqhenge sva le dzongavuxa ka tikonkulu Aziya. Handle ka tindzimi leti, kuni tindzimi ta xikolonyi, letitumbulukaka Wurope, tani hi Xiputukezi, Xinghiza ni Xifaransa, leti atikombisiwi ka Mapa wa 1, kambe hitavulavula ha tona phambeni ka kufamba. Kahakombisiwa, nakona, tindzimi tin'wani titumbulukeke kusukela ka tindzimi ta Wurope, kufana ni *Africâner* ni *Kriyolu* wa Kabuvherdi, leti tivulavuliwaka hi vanhu vanyingi ematikweni ya Afrika Dzonga ni Kabuvherdi¹. Hi kugama, svafanela kupatsa tindzimi ta vumbheveve (kumbe tindzimi ta vanhu vokala kuvulavula hi marito), leti tinga hi ntsengo wa kusukela 23 kufika 40, titirhisiwaka kuvulavula ni kuvulavulisana ni vanhu lava vangayingiseki, ka tona, kupatsiwa lirimi la vumbheveve la tiko la Musambiki.

Kuni madzana ya tindzimi ta rixaka ra *Afro-Aziatika*, ka tona kukumeka ntlhanu wa tixakana, anga leti: Semitika, Berebere, Kuxitika, Chadiyana na Omotika. Lirimi la Xiharabi, la rixakana ra Semitika, livulavuliwa n'walungwini ka Afrika, Xihlalekatsongo xa Arabika ni le Mapokonyolevuxa. Xiharabi xivulavuliwa hi kutlula 300 wa magidi ya vanhu, tani lirimi la mapsaliwa, nakona kuni vanhu vanyingi vaxivulavulaka tani lirimi la wumbirhi. Xiharabi i lirimi la kuhlenganisa etindhaweni ta vuhanyi ra xiharabi, nakona i lirimi la nkoka tindhaweni hinkwatu lomu kuhanyiwaka xisurumani, hikuva ari lirimi litirhisiweke kutsaleni ka Khorani. Svi ni lisima kutiva lesvaku eka sviyendlakalu sva kuchaviseka ni le kutsaleni, kutirhisiwaka Xiharabi xa vutsali; kambe svirin'wana lesvi vulavuliwaka svi ni kuhambana, kambe svatwisisana. Hikokolaho, svirin'wana lesvi svingavoniwa tani hi tindzimi tohambana.

¹ *Africâner* i lirimi lelivulavuliwaka hi xixaka kumbe vana va svikolonyi sva le tikweni ra Holanda, lesvidumeleke dzongampelajambu wa tiko ra Afrika Dzonga. I lirimi la ntlawa wa Indowurope, rixaka ra tindzimi ta Xigermani. MaKriyolu i tindzimi topatsela, letitumbulukeke hi kola ka nkumanu wa tindzimi. Matshamela ya tindzimi leti makombisiwa mayelanu ni lirimi leli litinyikaka masusu. Kriyolu ya Kabuvherdi yi ni masusu ka Xiputukezi, kufana ni Kriyolu ya Guiné Bisau ni São Tomé, kambe, ti ni vumbeko wohambana.

Tindzimi tin'wani letilumbaka rixakana ra Semitika hi leti: Xiheberu, xivulavuliwa tikweni ra Israyele, se aAfrika hikuma Xiharamu, lirimi livulavuliwaka hi vanhu vanyingi tikweni la Etiyopiya. Tindzimi ta le vuxeni ka Afrika (laha kuvitaniwaka rimhondzo ra Afrika) i ta rixakana ra Kuxitika, tani hi Xihoromo ni Xisomali. N'walungumpelajambu ka Afrika, kuvulavuliwa tindzimi ta rixakana ra Xiberebere, kufana ni Xitamazige aMaroko ni tindzimi ta vaTuwarenge, xikarhi ka Sahara. Dzongeni kuni tindzimi ta rixakana ra Chadiyana, laha kukumeka lirimi la Hausa, leli linga ni kusuhi ni 50 wa magidi ya vavulavuli, en'walungwini ka Nixjeriya ni le matikweni ya kuvundzamana na Nixjeriya. Hausa i lin'we ka tindzimi leti tinga ni ntsengo wukulu wa vavulavuli eAfrika wa le n'walungwini ka Sahara.

Mapa wa 1. Tindzimi ni mixaka leyikulu ya tindzimi ta tikonkulu Afrika

Tindzimi ta rixaka ra *Niger-Kongoleza* hi leti tinga hi ntsengo wotala, nakona hi tona titirhisiwaka hi ntamu Afrika wa dzonga. Tikumeka hi nhlayu wa kusuhi ni 1500, ti ni matumbulukela man’we. Eka tona kuna letikumekaka kusuhi ni lwandlenkulu Atlantiku, kufana ni Wolof, lirimi lelivulavuliwaka Senegali, kuni Fula, livulavuliwaka hi vanhuntsendzeleki vohambanahambana ampelajambu, kuni tindzimi ta rixakana ra Mande, kufana ni Mandinga na Nambara, tindzimi ta rixakana ra Gur, letikumekaka ngopfungopfu tikweni ra Burkina Faso. Hi kulandzela, hikuma tindzimi ta rixakana ra Kwa, tani hi Akan, rixakana ra Adamava-Ubangi, lelinga ni tindzimi tofana ni Gbaya na Zande. Loko kuyiwa hi ntsengo wa vavulavuli, kuvoneka lesvaku tindzimi leti tivulavuliwaka ngonpfu i Yoruba na Igbo, letilumbaka rixakana ra Benwe-Kongu, na tivulavuliwaka edzongeni ka Nixerija. Ndzeni ka rixaka ra Niger-Kongoleza, kuvoneka ngopfungopfu rixakana ra Bantu, leri ringa ni kutlula 500 wa tindzimi letivulavuliwaka ndzeni ka kihlanya hinkwalu la dzonga wa Afrika. Ndzeni ka tindzimi ta rixakana leri, lirimi la Xiswayili livulavuliwa tani lirimi la vumbirhi hi kusuhi ni 100 wa magidi ya vanhu, evuxeni ka Afrika. Tin’wani tindzimi leti tinga ni kusuhi ni 10 wa magidi ya vavulavuli hi leti: Xizulu, Kinyarwanda, Xishona, Xinyanja ni Xilingala. Hinkwatu tindzimi ta xinto ta Musambiki tilumba rixakana ra Bantu.

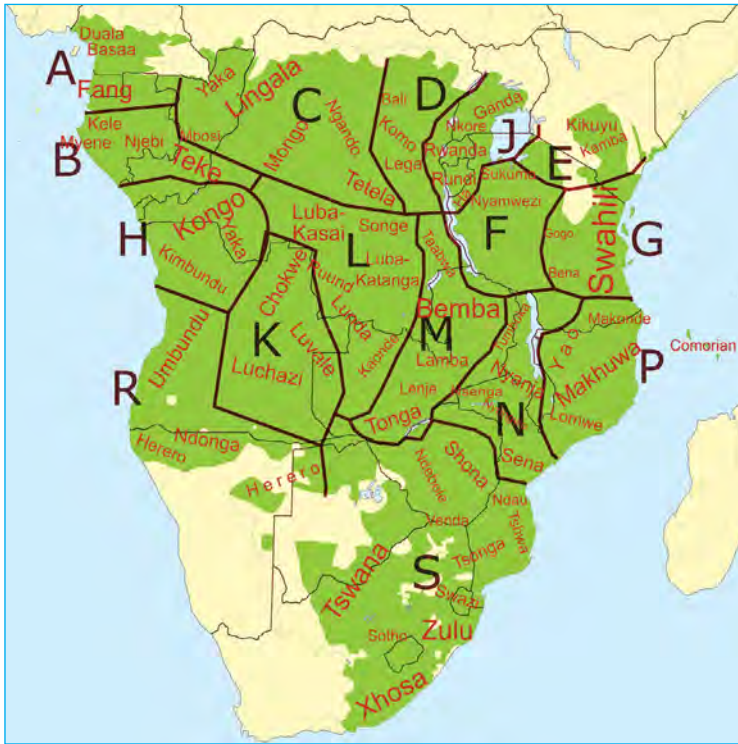
Tindzimi ta Bantu

Rixakana ra tindzimi ta Bantu rivumbiwa hi kutlula 500 wa tindzimi, leti titumbulukeke kusukeka ka lirimpisali lin’we. Tivulavuliwa ndzeni ka kihlanya hinkwalu la dzonga ka Afrika. Hi kupatsana ni tindzimi ta maxakana man’wani, tivumba rixaka lerikulu Niger-Kongoleza, leritumbulukeke khale ka khale, na ri ni masusu man’we.

Ku ni kukholwa ka lesvaku vanhu va ntlawa wa Bantu vatumbuluke ndhawini leyi yikumekaka xikarhi ka Nixerija na Kamanroxji, laha vangasukela koho vahangalakeke vakongoma phakatini ka Afrika, 2500 kumbe 3000 wa malembe ndzhaku. Ka xiyenge xa vumbirhi, kusuhi ni 1500 wa malembe ndzhaku, vahangalake kusukela mahlathini ya vutlhelajambu wa Shaba, laha svosvi anga tiko la Republika Demokratika la Kongu ni laha namuntlha kukumekaka tiko la Zambiya. Ka lembe la 1000, vafike tikwenu la Afrika Dzonga. Eka hangalaku lowo, tindzimi ta rixakana ra Bantu tiye tiyandza ni kuhangalaka hi tindhawu leti ndzhaku akutale tindzimi ta rixakana ra Khoisan, leti se ativulavuliwa svinene, kutlula nkarhi wa svosvi.

Asvitiveki hi kuhetelela lesvaku hi wihi ntsengo wa tindzimi leti, ngopfungopfu hikola ka kukala kutwisisana kuhambaniseni ka tindzimi ni svirin’wana lesvilumbaka lirimi lin’we (Marten 2020). Kuni vaxopaxopi lava vavulaka lesvaku tindzimi leti tingahatlula ntsengo wa 600. Longoloxonkombiso wa *Ethnologue* (<http://ethnologue.com>) wuxaxameta 543 wa tindzimi ta rixakana ra Bantu ntsena (‘narrow bantu’), kasi *Glottolog* (<http://glottolog.org>) axaxameta 558. Minringatelo yin’wani leyo nonon’hwa kucinca yixaxameta kusukela 450 wa tindzimi tohambana. Akuyavanyiseni ka tindzimi leti kutirhisiwa ngopfu mayavanyisela lawa makombisiweke ha mutivatindzimi Malcon Guthrie, lweyi atiyavanyiseke hi 16 wa miganga leyikombisiwaka hi tinhlangampfumawulu ta kusukela ka A kuyafika ka S (Mapa wa 2). Ndzeni ka muganga ni muganga, kukumeka mintlawa ya tindzimi (kufana ni ntlawa S50, ntlawa Tswa-Ronga) ni tindzimi handle ka mintlawa, laha lirimi lin’wani ni lin’wani linga ni kodiku la lona (kufana ni S53: Tsonga-Changana).

Mapa wa 2. Miganga ya tindzimi ta rixakana ra Bantu

Nkombisonyana wa matshamela ya vumbeko wa tindzimi ta Bantu

Hikuva ti ni masusu man'we, tindzimi leti ti ni marito, vumbeko, matshamela ya mimpfumawulwana ni gramatka lesvi svikombisaka ntshunelelanu wa tona (hi tlhelo, tindzimi tin'wani ta rixaka ra Niger-Kongu ti ni matshamela yofana).

Ka matshamela ya mimpfumawulwana, lesvivonekaka ngopfu i kutirhisa mimpfumawulu kukombisa kuhambana ka marito ni matshamela ya gramatka (tindzimi tofana ni Xiputukezi atitirhisi mpfumawulu, akuva tihambanisa marito, titirhisa mahikiseka).

Tindzimi leti ti ni svitatisi ni mintlawu ya svitatisi, tani hi svitatisixinhompfu, svitatisihumelelo, svitatisiminomo ni svitatisilaka. Svitatisi lesvi svikumeka hi ntlu ka tindzimi ta Afrika, kambe svakala kuva svikumeka ka tindzimi leti tivulavuliwaka handle ka Afrika. Mimpfumawulu leyikokaka mahlo svinene i mimpfumawulurimeni, kumbe makliki. Mimpfumawulu leyi, yivulavuliwa hi kusukela ka lirimi ni minomo, na yingavileri kupfunetiwa hi maphaphu. Mimpfumawulu leyi yilumba ntlawa wa svitatisi sva rixakana ra tindzimi ta Khoisan, hi kufamba ka nkama mimpfumawulu leyo yiye yinghena ka tindzimi ta Xitsonga, Xizulu ni Xiqhoza, ndzhaku yihangalake hi tindzimi ta dzongeni ka Musambiki (Xichangana ni Xirhonga).

**Kwadruncombiso la 2. Miganga ya tindzimi ta rixakana ra Bantu,
tindhawu leti kukumekaka tindzimi ta nkombiso**

Muganga	Ndhawu	Nhlayu ya tindzimi	Tindzimi
A	Kamanroxji, Guine wa le Ekwadori, Gabanwu	50-70	Xifang, Xiduala, Xibasaa
B	Gabanwu, Tiko la Kongu, Republika Demokratika la Kongu	50	Xiteke, Xinzebi, Ximyene
C	Tiko la Kongu, Republika Demokratika la Kongu	70-80	Xitetela, Xilingala, Ximongo-Nkundo, Xiyaka
D	Republika Demokratika la Kongu	30-40	Xilega, Xikomo, Xibali
E	Kenya, Tanzaniya	20	Xikikuyu, Xikamba
F	Tanzaniya	10	Xisukuma, Xinyamwezi
G	Tanzaniya	20-30	Xiswayili, Xigogo, Xibena
H	Tiko la Kongu, Republika Demokratika la Kongu, Angola, Gabanwu	10	Xikikongo, Xikimbundu, Xiyaka
J	Uganda, Ruwanda, Burundi	60	Xinyarwanda, Xirundi, Xiluganda
K	Angola, Republika Demokratika la Kongu, Zambiya	30	Xichokwe, Xiluchazi, Xiluvale
L	Republika Demokratika la Kongu, Zambiya	20	Xiluba, Xilunda, Xiruund, Xisanga, Xikaonde
M	Zambiya, Republika Demokratika la Kongu	30	Xibemba, Xilamba, Xitonga
N	Malawi, Musambiki, Zambiya	10-20	Xinyanja, Xisena, Xinyungwe, Xinsenga
P	Tanzaniya, Musambiki	10-20	Ximakhwa, Xiyawu, Ximakonde, Xilomwe
R	Angola, Namibiya	10	Xiumbundu, Xindonga, Xiherero
S	Zimbabwe, Botswana, Afrika Dzonga, Musambiki, Lesotho, Eswathini	20-30	Xizulu, Xiqhosa, Xishona, Xitswana, Xichangana, Xicopi, Xindebele, Xisuthu, Xitshwa, Xindawu

Mayelanu ni gramatka, matshamela ya nkoka lawa mavonekaka ka tindzimi leti i kukumeka hi mintlawu ya marito. Hinkwawu mavito mapatsiwa ka ntawa wun'we, ntlawa ni ntlawa wu ni xirhangi lexi xiwukombisaka, kufana ni ka svikombiso lesvilandzelaka, sva Xichangana: **mu**-nhu, rito leli lilumba ntlawa wa 1, kuve, **xi**-ngove i rito la ntlawa wa 7. Mintlawu ya marito ya tindzimi ta Bantu yikumeka hi kufika 20 wa yona, hi kuhambana ka yona. Kambe tin'wani tindzimi ka tona ti ni hansi ka 20 wa mintlawu. Svirhangi sva

mintlawwa ya marito svitirhela kuhambanisa vunyingi ni vuwun'we (**mu**-nhu [NTLAWA WA 1] – **va**-nhu [NTLAWA WA 2]). Svingahayedleka kuva rito lokarhi ka ntlawa wokarhi wa marito lihumelela hi ndlela yochunseka, kambe, minkarhi yinying, marito mapatsiwa mintlaweni hi kulandza nhlamuselo wa marito: vanhu, svimilwa, svibza svitsongo, mitangalalu,... Akuna kuhambanisa ka xinuna ni xisati tani hi lesvi svihumelelisaka xisvona ka magramatka ya tindzimi ta kufana ni Xiputukezi. Mavito lawa makumekaka ka ntlawa wa marito, handle ka kuve ni xirhangi xa mintlawwa ya marito, malondza svirangi sva ntwananiso wa vito ni marito lawa mayelana na rona ndzeni ka xiga (mahlawuli, svihlayintsengo, mayendli, ...). Ahivoneni xikombiso xa Xichangana:

- *Leti tihuku ta mina tatimbirhi tavabza.* (ntlawa wa marito wa 10)
- *Leyi minsinya ya mina yayimbirhi yowa.* (ntlawa wa marito wa 4)

Mayendli mapfumelela kuva ni mvumbeko lowo wohambanahambana, kuvumbekeni ka wona kukumeka svirhangi sva ntlawa wa marito, sva muyendli, sva vunyingi ni vuwun'we, sva ritirhi, nakona kungahakumeka svirhangi sva mayendliwa/mayendleliwa, nkama, nandzulu ni sviyandlaliso sva mayendli, lesvi svikombisaka vuxaka rohambanahambana ra sviga ni minhlamuselo, kufana ni (xivangelo, kuyendlela ni ritwisiwi, ...). Ahivoneni xikombiso ka xiga lexilandzelaka xa Xichangana.

- *Hahani a-ta-va-svek-el-a tihlampfi (vafpumba).*

Ka riyendli atavasvekela, hikuma lesvi: **a-**, anga xirhangi xa vuyelanisi ra ritirhi, hahani (ntlawa wa marito wa 1); **-ta-**, xirhangi lexikombisana nkama wahataka; **-va-**, yelisanu ni riyendliwa, vafphumba (ntlawa wa marito wa 2); ni yandlaliso wa riyendli ra 'kuyendlela', **-el-**, lowu wukombisaka kuyendliwa ka xokarhi kuva kuni vuyelo ka munhu wokarhi (vafphumba).

Hingahakuma svikombiso svin'wani ka tindzimi tin'wani ta rixakana ra Bantu, kufana nile ka Xiswayili:

- *Mwalimu a-ta-wa-let-e-a (wageni) chakula.*
'Mujondzisinkulu atavatisela svakuja (varhambiwa).'

Matimu ya tindzimi leti, marito ya tona ni gramatka ya tona sviyendla lesvaku tive leti tikombisaka vuwun'we rohlamalisa, ndzeni ka tindzimi ta misava hinkwayu.

Tindzimi, tindhawu ni mintlawwa ya vanhu

Hinkwasvu lesvihlamuseliweke eka sviyenge lesvihundzeke svikombisa matshamelo ni vuwun'we ra masusu ya tindzimi ni mintlawwa ya vanhu tindhaweni tiningi ta tikonkulu Afrika, kambe asvikoteke kufihla wukulu ni vunyingi ra matshamela ya tindzimi ta Afrika, kufana ni: kuyaviwa ka vavulavuli va tindzimi ta Afrika, mahanyela ni matshamela ya tindzimi ni vavulavuli, mayendlela ya mintlawwa ya vanhu mayelana

ni tindzimi, mihandzu ya matongela ya tindzimi ni mintirho ya Vujondzisi, ni svin'wani hi kutala ka svona. Mayelanu ni tindzimi, xilo xin'wani xa nkoka xiyelana ni kukumeka ka svirin'wana svinyingi, ni kutwisisana ka tindzimi tofambelana. Etikonkulu Afrika, maxakana ya tindzimi ni tindzimi svi ni kufambelana svinene, nakona tindhawu leti kukumekaka vavulavuli va tindzimi tohambanahambana, kuvoneka kupatsana kukulu ka tindzimi, lesvi sviyendlaka kuva kukumeka mpatsanu wukulu wa vuyaveli ra tindzimi. Hingahakombisa hi lesvi svihumelelaka tikweni la Nixjeriya, laha kuvulavuliwaka kutlula 400 wa tindzimi letilumbaka tinxaka tohambana, lesvivulaka svaku atinakufambelana. Tikweni la Kamaroxji kuni kusuhi ni 300 wa tindzimi, aRepublika Demokratika la Kongu kuvulavuliwa kutluka 200 wa tindzimi. Hi mavulela man'wani, etikonkulu Afrika kuhava tiko leli kuvulavuliwaka lirimi lin'we ntsena. Ntsena tindhaweni titsongonyana, hikona kukumekaka tindzimi leti tivulavuliwaka hi kutlula 90% wa vanhu, kufana ni tindzimi ta Kirundi, aBurundi, ni Kinyarwanda, aRuwanda. Lesvi svihumelelaka hi ntamu i kuva matikweni hinkwawu ya Afrika, kuvulavuliwa makhume manyingi ya tindzimi.

Makhambi manyingi, ntsengo wa tindzimi lowo wukombisiwaka, hi lowo woringetela kutshunekisa ntsena, hikusa, asvikoteki kutiviwa hi kuhetelela svaku hi wihi ntsengo wa ntyiso wa tindzimi letivulavuliwaka misaveni kumbe ndhawini yokarhi. Lesvo svihumelela hikusa minkarhi yinyingi, loko kuni tindzimi timbirhi, asvikoteki kutivisisa lesvaku i tindzimi timbirhi tohambana kumbe svirin'wana svimbirhi sva lirimi lin'we. Loko hiveka tlhelweni lava vapimisaka lesvaku lirimi hi leli livulavuliwaka ni kutsaliwa hi vanhu lava vavoniwaka na vali vakuchaviseka ntsena, na vaveka thlelweni tindzimi leti tivulavuliwaka hi xitshungu, vantivotindzimi vanyingi, kuva vahambanisa tindzimi, vatirhisa kutwisisana ka tona: loko vanhu vambirhi vatwisisana hambiloko wun'we na wun'we atirhisa lirimi la yena la mapsaliwa, kuvuliwa lesvaku vanhu lava vavulavula lirimi lin'we. Kambe, ntwisisanu wa tindzimi wu ni svigava svohambanahambana. Svingahahumelela kuva vanhu va muganga wa A vatwisisana ni va muganga wa B, se, vanhu va miganga leyimbirhi vatwisisana ni va muganga wa C, kambe kuyendleka lesvaku vanhu va muganga wa A na C vangatwisisani svinene, kumbe vangatwisisani. Lesvi svichiwa 'landzelelo wa lirin'wana', nhlamuselo lowu wutirhisiwaka tindhaweni tiningi ta misava. Lesvi svahumelela eka tindzimi ta rixaka ra Bantu, laha kuvonekaka, minkarhi yinyingi, landzelelo wa lirin'wana ni mihlanganu yikulu ya tindzimi leti titwisisanaka, hambani angali hikuhelelela. Xikombiso i marin'wana ya Xichangana xa Musambiki ni ya Xitsonga xa Afrika Dzonga, hikokolaho, i marin'wana ya lirimi lin'we, nakona mafana na tindzimi ta Xirhonga ni Xitshwa. Lesvi svihumelala ni le ka tindzimi ta ntlawa wa Xinguni, Xiqhoza ni Xizulu, letivulavuliwaka Afrika Dzonga. Kukombisa mfabelanu wun'wana wa marin'wana kutirhisiwa nhlamuselo wa "liriminkulukumba", nhlamuselo lowu wungahatirisiwa ka lirimi la Xiharabi, leli linga ni lirin'wana la ximfumu (anga Xiharabi xa vutsali ni xa xisvosvisvosvi), svirin'wani sva xona, lesvi svivulavuliwaka migangeni, lesvi minkarhi yin'wani svingatwisisaneki (Xiharabi lexivulavuliwaka Afrika wa kubasa, Hasaniya, Libya, Gibita ni tindhawu tin'wani).

Eka vutongi ra tindzimi eka mintirho ya Vujondzisi, svi ni lisima kutsema mayelanu ni matsalela ya han'we, svinhlamusamarito sva svigava sva vutivi, svitirhiso sva ta vujondzisi, ni svin'wani lesvikongomaka marin'wana lawa matwisisanaka, kumbe

kulandza mayendlela yohambana ka marin'wana yohambana. AAfrika lesvo svikumeka na svikarhata hikola ka mindzelekanu leyi yivekiweke hi ndlela yohomboloka hi mimfumu ya vukolonyi, mindzelekanu leyi yikuliseke kuahlukana ka mingaga ya vuvulavuli. Kuahlukana ka tindzimi, loko kusindzisiweke hi matiko ya vakolonyi, minkarhi yinyingi, kucince matshamela ya tindzimi ni kunghenisa kuhambana ka tona, hikola ka kuveka mindzelekanu ya xipolitka, ni kuyan'wela matshamela ya tindzimi ta le Wuropa. Xikombiso xa lesvo i tindzimi leti: Xiwolof, aSenegal ni le Gambia; Hausa, aNixjerita ni le Nixjer; ni Xichangana, aMusambiki, Zimbabwe ni le Afrika Dzonga.

Xilo xin'wani xa lisima xifambelana ni mafambisela ya vutongi ra tindzimi ni mahanyela. Hakanyingi xivutisu xivekiwaka hi lexi: tindhaweni leti kutatirhisiwaka tindzimi tiningi, vanhu lava vavulavulaka tindzimi tohambana, vatatwisanisa kuyini, mavulavuleleni ya vona? Nakona, mimfumu yikumana ni svirhalanganya matongeleni ya minukelo ya ntlutindzimi matikweni ya yona. Mayelanu ni mhaka yosungula, hi ntoloveto, aAfrika kumekaka vanhu vanyingi lava vavulavulaka tindzimi tiningi, lesvo svivula lesvaku munhu mun'we angahavulavula ni kutwisa tindzimi tinharhu, mune, kumbe kutlula. Emabazara ni tindhawa tin'wana lomu kuhlanganaka vanhu vanyingi aAfrika, vanhu vavulavulisana hi tindzimi totala svinene. Nakona, kuvulavulisana ka vanhu va miganga yohambana kungahanabzaliswa hi kola ka ntwisanu wa marin'wana lava malumbaka ntlawa wun'we kumbe landzelelo wa lirin'wana' wun'we. Makhambi man'wana, kukhetiwa lirimi lokarhi akuva litirhisiwa tani lohlanganisa vavulavuli va tindzimi tohambana. Tindzimi tiningi letikombisiwaka ka Mapa wa 1, hikuva tili ta mintlawa leyikulu etindhaweni ta tona, titirhisiwa tani tindzimi ta kuhlanganisa, nakona vahanyi va tindhawa leto, lava vangativulavuleke tani ta mapsaliwa, vatijondza tani tindzimi ta vumbirhi. Lesvi svihumelela hi ndlela yoyamukeleka ka lirimi la Xiswayili, leli linga la mapsaliwa la kusuhi ni 10 wa makhulu ya vavulavuli, ewuxeni ka Tanzaniya. Namuntlha, lirimi leli hi lelitivwaka ni kuvulavuliwa tani lirimi la vumbirhi (hi magidi ya vanhu aTanzaniya, Kenya, Uganda, Rwanda, Burundi ni le wuxeni ka Republika Demokratika la Kongu). Miringaniso yikomba lesvaku kuni kusukela 100 kufika 150 wa magidi ya vanhu lavavulavulaka Xiswayili, tani lirimi la vumbirhi. Miringaniso yin'wani yikombisa 50 wa magidi, hambilesvo, hi lona linga ni ntsengo wukulu wa vavulavuli aAfrika wa le dzongeni ka Sahara.

Kusukela ka nkumanu wa vanhu lava vavulavulaka tindzimi tohambana, kungahumelela marin'wana yopatsanyetela (kumbe Xipijini). Mapijini mayan'wela vumbeko wa wona ka tindzimi tohambanahambana, na kusunguleni tingali ta mapsaliwa. Loko hi kufamba ka minkama tisungula kuva tindzimi ta mapsaliwa ta vana ni vatukulu, tihundzuka Kriyolu. Svikombiso svingali svingani hi lesvi: Lingala, lirimi la nkumanu la n'walungumpelajambu ka Republika Demokratika la Kongu; Sango, lirimi la nkumanu la n'walungumpelajambu ka Tiko la Maphatini ka Afrika. Tindzimi tin'wani ta kupatsanyetela ti ni masusu ka tindzimi ta le Wuropa, kufana ni Xikriyolu xa Kabuverdi, lexi xisukelaka ka Xiputukezi, ni 'Xipidijini xa Xinghiza', xivulavuliwaka Nixjeriya. Xihumelelo xin'wani lexiyaka mahlweni hi kukula i kutirhisa tindzimi ta Wuropa tani tindzimi ta nhlanganiso wa mintlawa ya vanhu lava vavulavulaka tindzimi tohambana ta Afrika.

Matikombela manyingi ya matshamela ni vuvulavuli ra tindzimi aAfrika i kutirhisa tindzimi ta Wurope, letisiyiweke hi vukolonyi, kufana ni Xiputukezi, Xinghiza ni Xifaransa. Tindzimi leti tinghene Afrika tani tindzimi ta vuhosi ra vanhu va kubasa, ta Mfumu wa vukolonyi. Ndzhaku ka vukolonyi, tisungule kutirhisiwa ka mafumeleni ya matiko ni ka mintirho ya Vujondzisi, matikweni ya Afrika lawa mafumiweke ha mukolonyi. Mapa wa 3 wukombisa tindzimi ta ximfumu ematikweni ya Afrika. Ndzeni ka tona, ntsena tindzimi ta Xiharabi ni Xiamariku hi tona tivulavuliwaka kuhundza ka khulu ra malembe. Minkarhi yinyingi, tindzimi ta Wurope, letitirhisiwaka ka hinkwayu mintirho ya wufumi ni ya Vujondzisi, tivulavuliwa tani ta mapsaliwa hi ntsengo wutsongo wa vanhu va matiko lawo.

Mapa wa 3. Tindzimi ta ximfumu matikweni ya Afrika

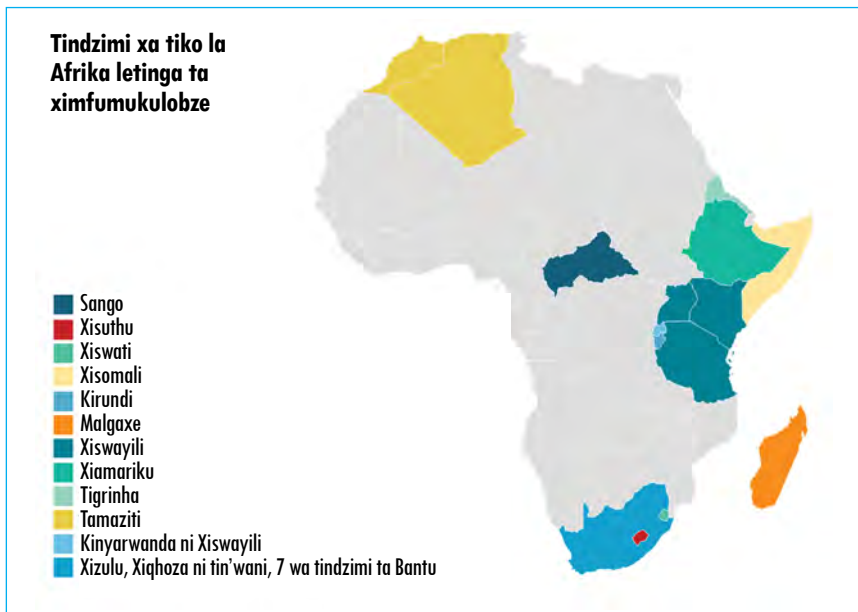

Masuso: kusukela ka madadu ya de Leclerc, J. *L'amenagement linguistique dans le monde* (<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

Yin'we ka tindlela i kuva tindzimi ta mapsaliwa na tona titirhisiwa svanga ta ximfumu, tani hi lesvi svihumelelaka matikweni man'wani. Mapa wa 4 wukombisa matiko lawa manyikeke tindzimi ta tiko ta Afrika xiyimu xa ximfumu (na kungapatsiwi Xiharabi). Kambe mayendlela lawa ma ni svirhalanganya svinyingi. Hakanyingi,

svirhalanganya lesvo asvifambelani ni tindzimi hi xitona, svifambela ni vuchipisi ra tindzimi tokarhi. Xirhanganya xin'wani i xa mayelanu ni matongela ya mahanyela ya ntalutindzimi, lowuyendlaka lesvaku kunga ni lirimi lin'we lelivilavuliwaka hi kutala ka xitshungu xa tiko. Minkarhi yinyingi, lesviyendla kuva lirimi la Wuropa livoniwa tani lirimi la nkalatlhelo, leli lingatirhisiwaka kuhlanganisa ntalu wa vavulavuli va tindzimi ta tiko. Hi vugamu, kutirhisa lirimi lokarhi eka hinkwatu tindhawu ta wufumi svisindzisa kuva ni mapolitka ya vuhlayisi ra tindzimi, kuyendliwa ka madukumentu, svinhlamusamarito sva svigava sva vutivi, svintirho svin'wane ni timale letiyandzeke. Hikokolaho, kuni mixungameto yinyingi ya vuhlayisi ni vukhwelisi ra tindzimi ta Afrika, kambe i yitsongo mintirho leyi yiyendliwaka kulandza mixungameto leyo hikuhetelela.

Mapa wa 4. Tindzimi ta tiko letinga ta ximfumukulobze tindhaweni tokarhi ta matiko ya Afrika

Masuso: kusukela ka madadu ya de Leclerc, J. *L'amenagement linguistique dans le monde* (<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

ATanzaniya ni le Kenya Xinghiza ni Xiswayili i tindzimi ta ximfumukulobze. Xinghiza xitirhisiwa ka mintirho ya wufumi, kufana ni vutongi ra tiko, tikomponi, maunivhersidadi ni le vulavulisaneni ni matiko ya vambe, kuve Xiswayili xitirhisiwa tani lirimi la nhlanganiso ka vulavulisanu ndzeni ka tiko. Xiswayili xivulavuliwa hi kutlula 90% wa vahanyitiko va Tanzaniya. Vumbiwo wa Republika ra Afrika Dzonga risimeka 11 wa tindzimi ta ximfumu, timbirhi ka tona ta Wuropa (Xinghiza ni Xiafrikansi) ni ntlhanu wa tindzimi ni mune ta rixakana ra Bantu (Xizulu, Xiqhoza, Xisepedi kumbe Xisuthu xa le n'walungu, Xisuthu xa le

dzongeni, Xiswati, Xitswana, Xindebele, Xivhenda ni Xitsonga). Xifundzankulu xin'wani ni xin'wani xikhetla tindzimi tinharhu kumbe mune ka tona, akuya titirhisiwa.

Kambe lesvo asvivuli lesvaku vanhu hinkwavu va ni timfanelo tofana. Lesvivonekaka hi lesvaku Xinghiza, hambilesvi xingova ni 10% wa vavulavuli, tani lirimi la mapsaliwa, hi xona xitirhisiwaka hi ntamu. Kutirhisiwa ka tindzimi tin'wani ta ximfumu kufamba ndzeni ka svirhalanganya svinyingi. Atikweni la Republika Demokratika la Kongu, laha kuvulavuliwaka kutlula 200 wa tindzimi, ntsena Xifaransa hi xona anga lirimi la ximfumu. Matikweni man'wani, tindzimi ta tiko atinyikiwi lisima likulu, ka svigava svokarhi sva mintirho ya Vujondzisi.

Vahanyitiko vanyingi aAfrika vavulavula tindzimi timbirhi kumbe tinharhu, kufambelana ni lana vakhulumaka kona kumbe ni lesvi vatitirhiselaka svona. Hi ndlela leyo, vatirhisa lirimi lavona la mapsaliwa makaya ni loku vavulavula ni tinxaka kambe vavulavula lirimi la nhlanganiso, mayelanu ni muganga lowu vakumekaka ka wona (kufana ni Xiswayili ni Xilingala) hi ntloveto, amadoropeni, ka mintirho ya vuxavisi, vutongi ra tiko, vujondzisi (xigava xa kusungula), mahungutsalwa, Radu ni Televizawu. Vufumi ni vutirhisi ra tindzimi ta Wuropa leti tinyikiwaka xithuzu (Xinghiza, Xifaransa ni Xiputukezi), sviyendla kuva lava vativulavulaka ave vona vafikaka svintshan'wini sva vufumi ni sva vutivi. Hakunene, tindzimi leti hi tona tinga ta vufumi ni ta mutheto aAfrika.

Kucinca ka matshamela ya vuvulavuli ra tindzimi kuveka tindzimi tin'wani enghozini ya kunyamalala kumbe kuva tipfaletwa hi tin'wani letivulavuliwaka svinene, kumbe hi tindzimi ta nhlanganu leti tivulavuliwaka migangeni leyo. Madadu ya ntsengo wa tindzimi makombisa lesvaku vavulavuli va Xiputukezi, Xinghiza ni Xifaransa, tani hi lirimi la mapsaliwa, matikweni ya Afrika, vaya mahlweni hi kukula. Vuhanyi ra tindzimi ta Afrika rahari lerikulu, kambe hikufamba ka minkarhi, kukula ni kuhambanahambana ka tindzimi ni mikhuva ya mahanyela ya tikonkulu Afrika svingahakumeka enghozini.

Tindzimi tikweni la Musambiki

Xin'we ka lesvikombisaka vufundzi ra Musambiki i kutala ni kuhambanahambana ka tindzimi ni mikhuva ya mahanyela. Tikweni leli kukumeka tindzimi tiningi, letilumbaka mixaka yohambanahambana, kufana ni: rixaka ra Kongu-Kordofaniyana (tindzimi ta Bantu/ tindzimi ta Musambiki); rixaka ra Indowuropa (Xiputukezi, Xinghiza ni Xifaransa); rixaka ra Indohariyana (Xigujarati, Xiurdu, Xihindu ni Ximemane) (Lopes 1998); rixaka ra Indiaziyatika (Xiharabi) ni tindzimi ta vumbevhehve (lirimi la vumbevhehve la Musambiki). Kunghena ka mintlawe ya varhurhatiko, lava kutala ka vona anga vaxavisi, lava vatumbulukaka matikweni ya Afrika (Nixjeriya, Republika Demokratika la Kongu, Rwanda, Burundi) ni lavatumbulukaka matikweni ya Aziya (Indiya, Pakixtamwu, Libanu, Bangaladexji), nivakuta hi le Xina, sviyengetela vufuwi ra tindzimi, mikhuva ni mahanyela ya Musambiki.

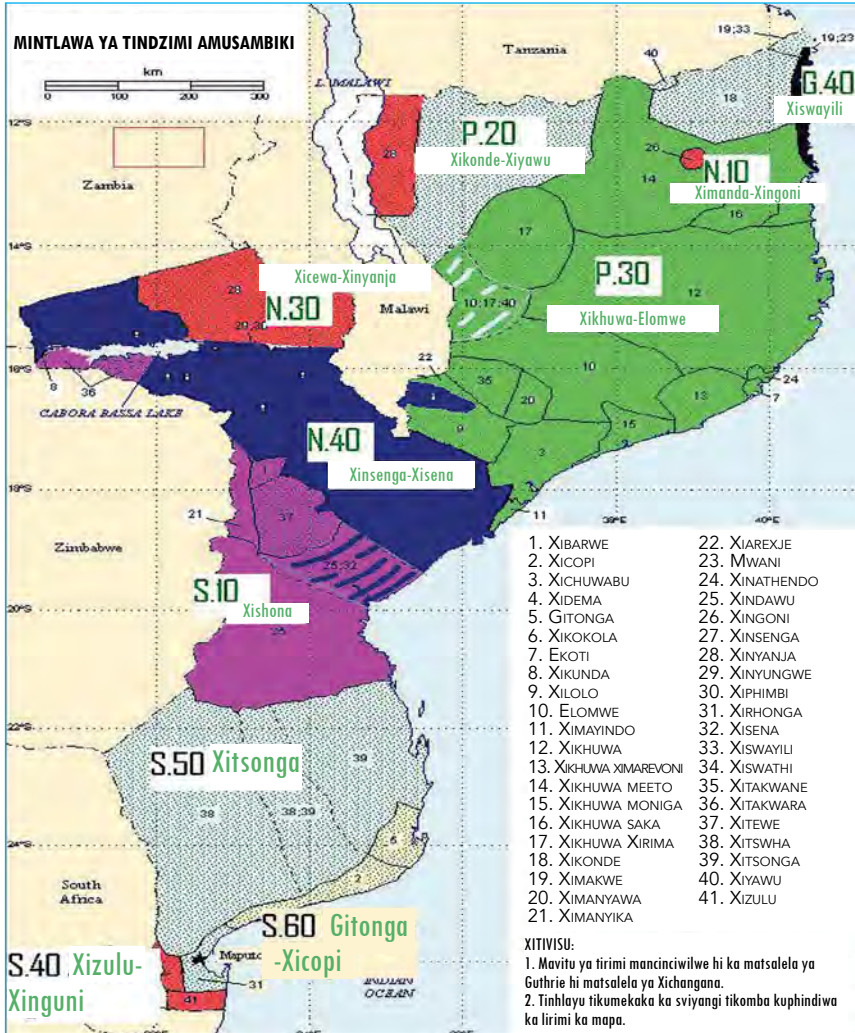
Tindzimi ta Bantu ta Musambiki hi tona tinga ni ntsengo wukulu wa vavulavuli tikweni, tivulavuliwa hi kusuhi ni 81.1% wa vahanyitiko (Huvo ya Vukambisisi ra Tinhlayu Tikweni, INE 2019). Eka ta Vunjonzisi, tindzimi ta Bantu titirhisiwa ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, ka tijondzo ta xiyenge xosungula ni le maunivhersidadi (kufana ni ka Kursu la Tijondzo letikulu ta Vujondzisi ra Tindzimi ta Bantu, aUnivhersidadi Eduardo Mondlane). AUnivhersidadi Eduardo Mondlane hi lona lisunguleke kuve ni Kursu la tindzimi ta Musambiki, kambe se kuni maunivhersidadi man'wani lawa nawona matijondzisaka tindzimi leti, anga lawa: UniMaputo; UniSave; UniPunguè; UniLicungo ni UniRovuma.

Xiputukezi hi xona lirimi la ximfumu tikweni. Lirimi leli livulavuliwa hi 47.3% wa vanhu tikweni hinkwalu, laha 16.5% valivulavulaka tani lirimi la mapsaliwa, kuve 28.8% valivulavula tani lirimi la vumbirhi (INE 2019). EMusambiki kuni kuhambana svinene ka mativiwela ni mavulavulela ya Xiputukezi. Tijondzo toyelana ni Xiputukezi aMusambiki tikombisa lesvaku lirimi leli lile nkarini wakucinca matshamela ya lona, hikola ka nkumanu ni tindzimi ta xinto ta Musambiki. Tindzimi leti: Xigujarati, Xiurdu, Xihindu ni Ximemane i tindzimi ta vambe, letivulavuliwaka hi varhurhatiko. Tindzimi leti tivulavuliwa ngopfungopfu hi mintlawe yitsongo, tindhaweni titsongo, nakona atitirhisiwi ka mintirho ya Vujondzisi, leyifambisiwaka hi Mfumu. Xiharabi, hambilesvi xivulavuliwaka tikweni, xitirhisiwa ntsena ka mintirho ya Vukhongeli, kujondziseni ka Khorani amamexkita, mamadrassa kumbe svikolweni lesvi svingalumbeki Mfumu. Tindzimi ta vumbheveve ta Musambiki titirhisiwa ka xigava xa kusungula xa vujondzisi (svikola svoyamukela vajondzi vokarhi, Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi), svikolweni sva vujondzisi ra vajondzisi va xigava xa kusungula ni vujondzisi ra lavakulu, ni ka Kursu la Tijondzo letikulu ta Vujondzisi ra Tindzimi ta Vumbheveve, lerilandziwaka aUnivhersidadi Eduardo Mondlane. Hi vugamu, tindzimi ta Xinghiza ni Xifaransa tikumeka ndzeni ka tijondzo ta xigava xa vumbirhi ni letikulu. Xinghiza xiya mahlweni hi kuvulavuliwa svikolweni ni le tindhaweni ta mintirho leyikalaka yingalumbi Mfumu.

Tindzimi ta rixakana ra Bantu ta tiko la Musambiki

Tindzimi ta Musambiki tiyaviwa hi mune wa miganga, etikweni hinkwalu (G, P, N, S) ni ntlhanu wa mintlawu ni yinharhu, mayelanu ni mayavela ya Guthrie (1967-1971). Mintlawu hi leyi: Muganga wa G, Ntlawa G40 (Xiswayili); Muganga wa P, Ntlawa P20 (Xiyawu) ni Ntlawa P30 (Xikhuwa-Elomwe); Muganga wa N, Ntlawa N30 (Xiewa-Xinyanja) ni Ntlawa N40 (Xinsenga-Xisena); ni Muganga wa S, Ntlawa S10 (Xishona), Ntlawa S50 (Xitswa-Xironga) ni Ntlawa S60 (Xicopi) (akucuvukiwi Mapa wa 5):

Mapa wa 5. Miganga ya tindzimi ta Musambiki

Masuso: Rego (2012:17), vunyikeli ha Kröger (2005).

Kwadrunkombiso la 3. Tinzimi leti tivulavuliwaka Musambiki

	Ntlawa (Guthrie, 1967-1971)	Mayavela ya Guthrie (1967-71)	Svifundzankulu	Ntsengo wa vavulavuli (mayelanu ni Balisa la 2007)	Ntsengo wa vavulavuli (mayelanu ni Balisa la 2017)	Matikoyakelanu
1	G40 Xiswayili	G42 Xiswayili	Kabudelgadu	15.255	26.261	Tanzaniya
2		G45 Ximwani	Kabudelgadu	77.915	88.035	
3	P20 Xiyawu	P23 Xikonde	Kabudelgadu	268.910	58.984	Tanzaniya
4		P21 Xiyawu	Niyasa	314.796	433.790	Malawi ni Tanzaniya
5	P30 Xikhuwa- Elomwe	P31 Xikhuwa	Kabudelgadu, Niyasa, Nampula ni Zambeziya	4.097.788	5.813.083	
6		P32 Xilomwe	Nampula ni Zambeziya	1.136.073	1.574.237	Malawi
7		P34 Xichuwabu	Zambeziya	716.169	1.050.696	
8		P31C Xilolo	Zambeziya		73.003	
9		P35 Xikoti	Nampula	60.771	57.423	
10	N30 Xicewa- Xinyanja	N31 Xinyanja	Niyasa ni Tete	903.857	1.790.831	Malawi ni Zambiya
11	N40 Xinsenga- Xisena	N43 Xinyungwe	Tete	475.292	488.235	Malawi, Zambiya ni Zimbabwe
12		N44 Xisena	Sofala ni Manika	1.218.337	1.578.164	Zimbabwe
13	S10 Xishona	S13a Ximanyika	Manika	133.961	137.310	Zimbabwe
14		S13b Xitewe	Manika	259.790	200.849	
15		S15a Xindawu	Sofala ni Nyembane	702.464	836.038	Zimbabwe
16		N45 Xibalke	Manika	112.852	127.140	
17		S10 Xishona	Tete	35.878	48.811	Zimbabwe
18	S50 Xitswa- Xironga	S51 Xitshwa	Inhambane	693.386	836.644	
19		S53 Xichangana	Gaza ni Maputu	1.660.319	1.919.217	Afrika Dzonga ni Zimbabwe
20		S54 Xirhonga	Maputu	235.829	273.441	
21	S60 Xicopi	S61 Xicopi	Inhambane ni Gaza	303.740	227.652	
22		S62 Gitonga	Inhambane	227.256	194.643	
23		Tinzimi ta Ximbeveve	Tikweni hinkwalu	7.503	4.173	
24		Xiputukezi	Tikweni hinkwalu	1.693.024	3.686.890	
		Tinzimi ta vambe	Tikweni hinkwalu	310.259	112.385	
		Tinzimi tingativiveke	Tikweni hinkwalu		407.927	

Masuso: kukoroketa ka vatsali hi kusukela ka madadu ya Ngunga (2014);
Ngunga na Bavo (2011) na INE (2019).

Vuxopaxopi ra tindzimi ta Musambiki lerilandziweke kusukela ka lembe la 1975, kufika namuntlha, rikombisa lesvaku akuna ntwanano mayelanu ni ntsengo wa tindzimi ta xinto, letivulavuliwaka etikweni. Tinhlayu tikombisa lesvaku Musambiki kuni kusukela 8 kufika 44 wa tindzimi ta ntumbuluku. Hambilesvo, ntiyiso yoyala kukanetiwa hi leyi yaku, kutala ka tindzimi ta Musambiki ti ni marin'wana² manyingi svinene. Kwadrunkombiso la 3 likombisa tindzimi letivulavuliwaka Musumbiki, mayelanu ni madadu ya Huvo ya Vukambisisi ra Tinhlayu Tikweni (2019).

Kuvoneka lesvaku Kwadrunkombiso rikombisa ntsena tindzimi ta nhlayu yitsongo ni nhlayu yikulu ya vavulavuli, tindzimi ta matiko ya vambe, tindzimi letingativiweke. Tin'wani tindzimi ta Musambiki tivulavuliwa matikweni ya vuvundzamani, tani hi Tanzania, Malawi, Zambia, Zimbabwe, Afrika Dzonga ni le Eswathini.

Vutongi ra tindzimi etikweni la Musambiki

Hambilevi kukalaka mukhwepha lowu wuvekisaka matongela ni matirhisela ya tindzimi ta Musambiki, kuni minawu ni madeklarasano mavulavulaka hi vutongi ra tindzimi, lesvipfumelelaka kutwisisa xiyimu kumbe xitatutu, matirhisiwela ni lisima leli linyikiwaka lirimi lihi na lihi tikweni.

Loko hilandza matimu, Xiputukezi hi xona lirimi la ximfumu aMusambiki, kusukela nkarhi wa vukolonyi, hambilevi tindzimi ta tiko ta Musambiki angatona tivulavuliwaka hi ntalu ni kutirhisiwa mahanyeleni ya ntloveto ya vanatiko. Vumbiwo ra Republika la Musambiki la lembe la 1990, kungheneni ka mafumela ya kuxixima, vayakitiko ni ntalu wa mapartidu svifunge matimu ya kunyika lisima ni kutirhisiwa ka tindzimi ta Musambiki, ndzhaku ka malembe manyingi ya kuchipisiwa, angave nkarhini wa vukolonyi kumbe ndzhaku ka nkholuleko. Vumbiwo ra Republika la Musambiki la svosvi, tani hi la 1990, liveka lesvaku "Mfumu wuvekela lisima tindzimi ta tiko tani ndzhaka ya mikhuva ya mahanyela ni ya vujondzisi, nakona Mfumu wukucetela kuva kuyiwa mahlweni hi kuva titirhisiwa tani tindzimi leti tihitiselaka vuhina" (Ndzimana ya 9 ya Vumbiwo ra Republika la Musambiki 2004:3), nakona, "lirimi la Xiputukezi hi lona la ximfumu aRepublika la Musambiki" (Ndzimana ya 10 ya Vumbiwo ra Republika la Musambiki 2004:3).

Vumbiwo ra Republika la Musambiki la 1990 hi rona risunguleke kupfumelela kutirhisa tindzimi ta Musambiki eka mintihro ya Vujondzisi, hikola ka makungu ya kujondza kuhlaya ni kutsala hi tlhelo la vavasati ni hi kulandza Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, tikweni - PEBIMO (1993-1997). Vumbiwo ra Republika la Musambiki lerimpsha, ra 2004, rinyike nseketelo wa nawu, kunghenisa tindzimi ta tiko ka mintirho ya Vujondzi tikweni, hicolaho ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, lesvi svihumeleleke nkarhini lowu kuyendliweke ntirho wa kucinca tjondzo ta xigava xosungula xa vujondzisi, hi 2003. Makungu lawa masungule tani nkunguringeto la kuhangalasa vujondzi lotirhisa tindzimi

2 Marin'wana i tindlela tohambana ta mavulavulela ya lirimi ra lin'we, emigangeni ya vuvulavuli leyohambana yohambana.

timbirhi (2004–2017). Hi 2018, tindzimi ta tiko tinghenisiwe hi ximfumu ka Nawu wa ta Vujondzisi, tani tindzimi ta vujondzisi ni vujondzi ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, ka svingava svosungula sva tijondzo.

Nakona, kutirhisa tindzimi ta tiko kakuceteliwa tindhaweni tin’wani, kufana ni ka mintirho ya kuhaxa mahungu (tani hi, Radu Musambiki, Maradu ya Muganga, Televizamwu la Musambiki), mintirho ya vutongi ni vufumi ra muganga (kufana ni: tihuvu ta Svifundzankulu ni ta maDoropa), hambilesvi tikalaka tingase tirhisiwa hikuhelela ka tihuvu ta maDoropa. Mintirhweni ya ta vukhongeli, tindzimi ta tiko titirhisiwa svinene, ngopfungopfu tinkerekeni ta katolika ni ta xiprotectanti.

Xilesvo, kuvoniwa lesvaku tikweni kahalaveka matongela lawa makucetelaka, hakunene, “kuya mahlweni hi kutirhisa” tindzimi ta tiko etindhaweni tohambanahambana ta mintirho ya Mfumu ni leyi yokala yingari ya Mfumu, akuva kuhluvukisiwa yimpfa, ntumbuluku ni rifuwo ra vanatiko.

Hi xihhi xiyimu xa tindzimi ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi

Hilaha kuvuliweke hakona, tindzimi ta tiko tisungule kutirhisiwa ka Vujondzisi kusukela malembe ya 90. Ndzhaku ka lesvo, akulandziwa politka leli alitichipisa, ni kungakuceteli kutitirhisa.

Vakolonyi, hi ndlela ya kutichipisa, avaticha “tindzimi ta timbzana”, “xilandi” kumbe “svirin’wana”. Xiputukezi hi xona axikhomiwa tani lirimi, letin’wana ativoniwa tani “svirin’wana”. Xiputukezi axitirhisiwa svanga lirimi lakutluleta ni kuyan’welisa “vanatiko” mikhuva ya mahanyela ya xiputukezi, akuva vakota kutirhela ni kuhlamula minkongomoto ya vukolonyi. Hi ndlela leyi, kunyikiwe xivangu ni lisima lirimi ni mikhuva ya mahanyela ya xiputukezi, lesviyendleke kuva kuchipisiwa ni kumiyeta mitumbuluku ni tindzimi ta tiko.

Ndzeni ka makungu ya kutluleta nhluvuku ni kuyan’welisa vanatiko mikhuva ya mahanyela ya xiputukezi, hi 1926, mfumu wa vukolonyi wupfale mintirho hinkwayu ya timisawu ni kutluleta nhluvuku leyi ayingali ya vukhongeli. Hi lembe la 1940, mfumu wa vukolonyi wurhweke nkereke ya Katolika kululamisa mintirho ya vujondzisi ra vanatiko (vujondzisi rochipa, ni kudapitariwa). Vujondzisi lero arikongoma kucinca mayanakanyela ya vana va tiko. Vana va tiko avasindziseka kutshika mahanyela lawa amachiwa “vutomi kumbe mahanyela ya khwati”, se vayan’wa “vutomi kumbe mahanyela ya nhluvuku” ra le mpelajambu ka misava, hikola ka kujondza lirimi ni mikhuva ya mahanyela ya xiputukezi ni tinhlayu tosungula. Xilesvo, timisawu ta Katolika atitirhisa “tindzimi ta tiko” ntsena kukahlulisa “kutluleta mikhuva ya mahanyela” ya xiputukezi ni kuhundzula vahanyitiko kuva vukhongela nkereke ya Katolika. Majondzisela lawa amahambanile ni lawa ya ximfumu, laha akutirhisiwa ntsena Xiputukezi, na makongoma vana va maputukezi, valatu ni vasimiladu.

Nakona, nkameni wa vukolonyi, kuve ni svikole sva misawu Suwisa, nkereke ya xiprotexanti leyi yisimekiweke Musambiki hi 1880. Nkereke leyi yifambise mintirho ya Vujondzisi hi lirimi la Xitsonga (Xichangana). Majondzisela lawa amatlakusa vumunhu ra vajondzi, kuhambana ni mayendlela ya makungu ya kuyan'welisa mikhuva ya mahanyela ya xiputukezi, lawa amalandziwa hi vaputukezi.

Ndzhaku ka nkholuleko, svintlhontlho sva mafambisela ya tiko, leli alifumiwa hi FRELIMO, asvilandza mayanakanyela yaku “tiko ni tiko lifanele kuva ni lirimi lin’we”, lesviyendleke kuva kuyanakanyiwa lesvaku akufaneliwa kuve kuyakiwa tiko hi kutirhisa lirimi lin’we ntsena. Akukholwiwa lesvaku nhluvuku wa tiko awukombela kuva ntwananu wa vana wa tiko wuvumbiwa hi lirimi lin’we – Xiputukezi. Ndzeni ka mayendlomayanakanyela lawa, akupimisiwa lesvaku asvingatakoteka kuyaka tiko na kutirhisiwa tindzimi ta tiko. Xilesvo, Xiputukezi aarixona lirimi lokala tlhelo atikweni. Hikokolaho, Xiputukezi xihlawuliwile xithhela xisimekiwa lirimi la ximfumu ni la ntwananu wa tiko. Asvingakuceteliwi kutirhisa tindzimi ta tiko, nakona, kuzamiwe kuva tisuvisiwa hikusa akuyanakanyiwa lesvaku kutirhisa tindzimi leti asvitakucetela vuhlawularixaka ni vuhlawulamiganga, se sviveka nghozini ntwananu wa tiko.

Ka mintirho ya Vujondzisi, kukhataleliwe svinene kunyika lisima lirimi la Xiputukezi ntsena. Asvikolweni sva kusungula, lesviyakiweke migangeni yochunsiwa (1964-1974), aKabudelgadu ni le Niyasa, asviseketela kujondzisa hi Xiputukezi, nakona ka svona asvitsimbisiwa kutirhisa tindzimi ta Musambiki (Ngunga 2011). Mpalwa wa vujondzisi ra xitshungu ni kuhelisa kungakoti kuhlaya ni kutsala (93%, hi 1980), lowu wuyendliweke tikweni, ndzhaku ka nkholuleko, wukulise lisima la lirimi la Xiputukezi, hambilesvi alivulavuliwa ntsena hi 24% wa vanhu (1.2% tani lirimi la mapsaliwa, 23.2 tani lirimi la vumbirhi, tani hi kuvula ka Balisa la 1980). Hi kulandza mayanakanyela ya nkarhi lowuya, mintirho ya Vujondzisi, levisimekiweke hi 1983, yinyike lisima kutirhisa Xiputukezi tani ndlela ya vujondzisi ra “n’wanatiko mumpsha”, lweyi akunyimeliwa kuva ahlukula tiko hi vutivi.

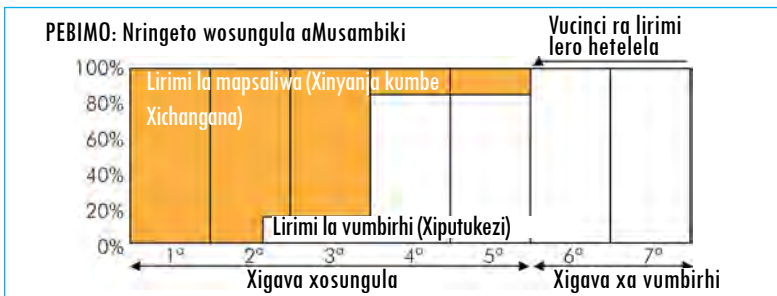
Hi laha kuvonekaka ha kona, hi nkarhi woleha svinene, tindzimi ta Musambiki tichipisiwile ni kuhlawuliwa ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi. Kambe, tijondzo letilandziweke hi malembe ya 90, ngopfungopfu ha Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni (INDE), tikombisile lesvaku, ka mintirho ya Vujondzisi, ntsengo wa vajondzi lava vofeyila, vorepitiira ni votsukula xikolwe awuli wukulu svinene, ngopfungopfu ka xigava xosungula. Tijondzo leti tikombisile, nakona, lesvaku kutirhisa Xiputukezi tani ndlela ya yin’we ya vujondzisi ni kutirhisa mabuku yokala kufambelana ni mahanyela ya vajondzi aali svona svivangelo svikulu sva svirhalanganya ndzeni ka Vujondzi ra xigava xosungula aMusambiki. Svivangelo lesvi svibusumete landzelelo wa kuringeta vujondzisi hi tindzimi ta Musambiki, mintirho ya Vujondzi, tani hi laha kuhlawuteliwaka hakona ka xiyengana lexilandzelaka.

Mintirho ya kujondza kuhlaya ni kutsala hi tlhelo la vavasati, PEBIMO ni masungulu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi aMusambiki

Kutirhisa ka tindzimi ta Musambiki ka mintirho ya Vujondzisi kulandzeliwe hi tsalwa ra nhlengeletanudokadokisanu ya kusungula ya kutwanisa matsalela ya tindzimi ta Musambiki, hi 1989, ntirho lowululamisiweke ha Nukleyo ya Vujondzi ra Tindzimi ta Musambiki (NELIMO). Ka svin’wani ni svin’wani, tsalwa leli lilelete kutirhisa tindzimi ta tiko kujondziseni. Hi kuyelana ni kuvula ka NELIMO, ni kuvona svirhanganya emihandzweni ya vujondzisi, ka xigava xosungula, Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni (INDE) ni vatirhisani va yona vale handle ka tiko valandze makunguringeto manyingi, kuvona mivuyelo ya kutirhisa tindzimi ta Musambiki kujondziseni. Kusukela 1990 kufika 1997, Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni yiringete kulandza makungu ya kujondzisa kuhlaya ni kutsala hi tlhelo la vavasati hi tindzimi ta Musambiki (Xikhuwa, Xisena, Xindawu ni Xichangana), aNampula, Sofala ni kaGaza. Aali vujondzisi ra matshamela ya kucinca lirimi la xinto kuya ka la Xiputukezi, tani lirimi la vumirhi. Mihandzu ya makungu lawa yikombise lesvaku 96% wa vujondzi va kuhlaya ni kutsala hi tindzimi ta Xisena–Xiputukezi vakombise kutsaka hi kujondza hi tindzimi ta Musambiki. Vavutiselwa vavule lesvaku handle ka kutiyisa kutiva kuhlaya ni kutsala hi Xisena, kujondza kuhlaya ni kutsala kupfunetelile vujondzi ra Xiputukezi (Benson 1997).

Ndzeni ka makungu ya Vujondzisi ra xiyenge xa kusungula, Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni yilandze Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi (mativiwaka ngopfu hi lesvaku i PEBIMO), kusukela 1993 kuyafika 1997. Eka nlandzelelo lowu, kutirhisiwe tindzimi ta tiko ni Xiputukezi kujondziseni ka mune wa maturma, kaGaza (Xichangana–Xiputukezi) ni Tete (Xinyanja–Xiputukezi). Makungu lawa malandze mayendlela ya kucinca lirimi (ahivoneni Xifanisu xa 1), laha ka makalasi yosungula (la 1^{la}, la 2^{thi} ni la 3^{thi}), kujondziseni ka kuhlaya, kutsala ni Matematika, akutirhisiwa lirimi la mapsaliwa. Xiputukezi xovulavuliwa ntsena xinghenisiwe ka kalasi la 2^{thi}, se akuhlaya ni kutsala hi Xiputukezi svisunguliwe ka kalasi la 3^{thi}. Kucinca lirimi kuhumelele ka kalasi la 4^{ne}, laha Xiputukezi xindzulukeke lirimi la vujondzi ni vujondzisi, kambe lirimi la mapsaliwa aliya mahlwani hi kujondzisiwa tani xijondzo kuyafika ka kalasi la 5^{nu} (Benson 1997).

Xifaniso xa 1. Nkombiso wuyendliweke ha PEBIMO

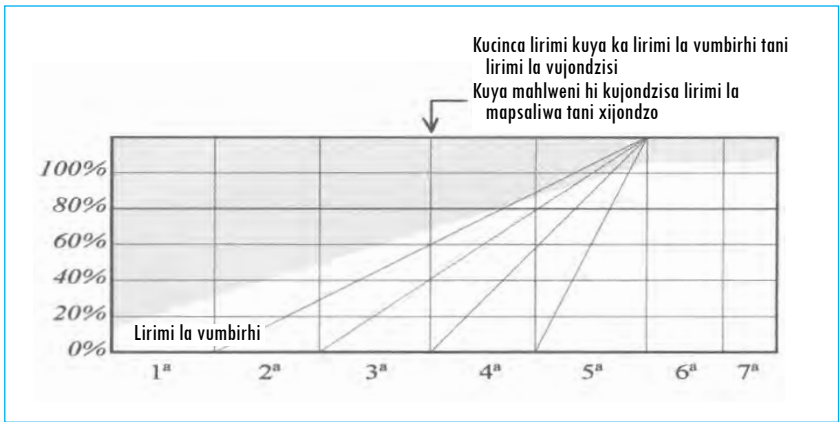

Masuso: (INDE).

Kulandza makungu ya PEBIMO kupumbe ntsengo wa vajondzi votsukula xikolwe, kukhwelise tinhlayu ta mihandzu leyinene ka maturma ya vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi, kuhambana ni lesvihumeleleke ka vujondzisi rophirhwana, lotirhisa ntsena lirimi la Xiputukezi, ra makungu ya vujondzi hi lirimi lin'we, lawa amalandziwa ndzeni ka svikolwe svosvasvin'we. Nakona, vajondzi va PEBIMO avakota kuhlaya ni kutsala hi lirimi la vumbirhi, ni hi lirimi la mapsaliwa, lesvi svitsakiseke vapsali va vajondzi ni vahanhi va miganga leyi asvikumeka kona svikolwe lesviya. Mihandzu leyinene ya Makungu ya kujondza kuhlaya ni kutsala hi tlhelo la vavasati hi tindzimi timbirhi ni ya PEBIMO yipfunetele mintlhanganu ya seketela vumunhu ni ntsindza wa vutivi kususumeta kunghenisa tindzimi ta Musambiki ka mintirho ya Vujondzisi, ndzeni ka kucinca tijondzo ta xigava xosungula xa vujondzisi. Xilesvo, hi lembe la 2003 kutumbuluke makungu ya kucinca lirimi hi kulandza matshamela ya vuhlayisi (akuvoniwe Xifanisu xa 2), lawa malandziweke ha Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni, kusukeka 2004. Kusunguliwe hi 23 wa svikolwe lesvi asvitirhisa 16 wa tindzimi ta Musambiki. Ka malembe lawa malandzeleke, vahanyitiko vayamukele vujondzisi leri hi matimba lamakulu, lesvi svindziseke kunghenisiwa ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi ka madzana ya svikolwe tikweni. Minkarhi yinyingi, svikolwe svisungulile kujondzisa hi tindzimi timbirhi nasvingasechunsiwa ha Huvo ya Kuhlulukisa Vujondzisi Tikweni.

Xifanisu xa 2. Makungu ya kucinca lirimi hi kulandza matshamela ya vuhlayisi

Masuso: INDE/MINED (2003).

Mixaka ya manghenisela ya tindzimi ta Musambiki ni mafambisela ya makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi

Mayelanu ni nongoloko wa tijondzo wa kungheniwa ka tindzimi ta Musambiki ka Vujondzisi ni Vujondzi, kuve ni sviyenge svinharhu (INDE/MINED 2003:112):

- (i) **Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi (lirimi la mapsaliwa) ni Xiputukezi (lirimi la vumbirhi):** lirimi la mapsaliwa litirhisiwa tani la vujondzisi/vujondzi ka makalasi manharhu ya kusungula (la 1^a, la 2^{thi} ni la 3^{thi}), se, lirimi la vumbirhi lijondzisiwa tani xijondzo xovulavuliwa ntsena, lisungula kuhlayiwa ni kutsaliwa kusukela ka kalasi la 3^{thi}, na kulandziwa vulondzovoti ra vusvikoti ka lirimi la mapsaliwa ka kuhlaya ni kutsala, hi lirimi la vumbirhi;
- (ii) **Makungu ya vujondzisi hi lirimi lin'we (Xiputukezi tani lirimi la vumbirhi) na kutirhisiwa lirimi la mapsaliwa tani xipfunetelo/xib'unyetelo:** kusunguleni ka kalasi la 4^{ne}, kucinciwa lirimi la vujondzisi/vujondzi (lirimi la mapsaliwa) se kuyiwa ka la vumbirhi, kolaho, vujondzisi rifambisiwa hi lirimi la vumbirhi (kusukela ka kalasi la 4^{ne}, kufika ka la vunthlanu na mbirhi), vujondzisi leri ripfuneteliwa hi kutirhisa lirimi la mapsaliwa (kunabzalisa minhlamuselo leyi ya kukarhata ya Matematika, Ntivontumbuluku ni Ntivomahanyisanela). Laha lirimi la mapsaliwa lijondzisiwa tani hi xin'we ka svijondzo;
- (iii) **Makungu ya vujondzisi rotirhisa lirimi la Xiputukezi ntsena (lirimi la vumbirhi):** kutirhisiwa lirimi la vumbirhi tani lirimi la vujondzisi/vujondzi, lirimi la mapsaliwa lijondzisiwa tani xijondzo, nasvingahayendleka kuva litirhisiwa kupfunetela kujondzisa/kujondza lirimi la vumbirhi hi kutirhisa majondzisela yoyala kupatsela tindzimi.

Kambe, ndzeni ka kukambisisa Nawunkulu wa Mintirho ya Vujondzi, lowungheneke hi 2018, ni ka Makungu ya Kuhaxa Vujondzi hi Tindzimi Timbirhi (2020-2029), kuni lesvi svcinciweke, mayelanu ni macincela ya lirimi la mapsaliwa kuya ka lirimi la vumbirhi. Kusunguleni, svosvo asvihumelela ka kalasi la 4^{ne}, kambe se svitahumelela kusukela ka kalasi la 3^{thi}, sviya svikwhela hi kutsongokutsongo. Nakona, ka ntlhanu wa makalasi ni mambirhi kupumbiwe lin'we, kusala ntsena ntlhanu na lin'we, kutihela kupumbiwe ni milandzelelanu ya xigava xa kusungula, leyi ayili yinharhu, kusala yimbirhi ntsena. Hi ndlela leyi, kusukela ka Makungu ya Kuhaxa Vujondzi hi Tindzimi Timbirhi, kunyimeliwa kuva macincela ya lirimi mafambisiwa hi ndlela leyi: (MINEDH 2019:23):

- (i) **Lirimi la mapsaliwa tani lirimi la vujondzisi (landzelelanu wosungula: Kalasi la 1^a kufika ka la 3^{thi}):**

Kalasi la 1^a kufika ka la 2^{thi}:

- Vujondzisi ra Matematika ni ra lirimi la mapsaliwa hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Xiputukezi;
- Vujondzisi ra Mintoloveto yotiyisa miri, hi lirimi la mapsaliwa.

Kalasi la 3th:

- Kucinca ka lirimi la mapsaliwa, ka vujondzi ra Mintoloveto yotiyisa miri, hi lirimi la vumbirhi, kusukela ka kalasi la 3th;

(ii) Lirimi la mapsaliwa tani lirimi la vujondzisi ni kucinca lirimi hi kutsongokutsongo (landzelelanu wa vumbirhi: Kalasi la 4^{ne} ka kalasi la vuntlhanu na lin'we):

Kalasi la 4^{ne}:

- Vujondzisi ra vutivi ra Ntivotumbuluku, hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Ntivomahanyisanela, hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Wudorowi ni mintirho ya mavoko, hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Mintoloveto yotiyisa miri, hi lirimi la vumbirhi;
- Kucinca ka lirimi la mapsaliwa kuya ka lirimi la vumbirhi ka vujondzisi ra Matematika, kusukela ka kalasi la 4^{ne}.

Kalasi la 5^{nu}:

- Vujondzisi ra Ntivomahanyisanela, hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Wudorowi ni mintirho ya mavoko, hi lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Mintoloveto yotiyisa miri, hi lirimi la vumbirhi;
- Vujondzisi ra Matematika, hi lirimi la vumbirhi;
- Vujondzisi ra Xiputukezi;
- Kucinca ka lirimi la mapsaliwa kuya ka lirimi la vumbirhi ka vujondzisi ra Ntivotumbuluku.

Kalasi la vuntlhanu ni rin'we:

- Vujondzisi ra lirimi la mapsaliwa;
- Vujondzisi ra Mintoloveto yotiyisa miri, hi lirimi la vumbirhi;
- Vujondzisi ra Matematika, hi lirimi la vumbirhi;
- Vujondzisi ra Xiputukezi;
- Vujondzisi ra Ntivotumbuluku, hi lirimi la vumbirhi;
- Kucinca ka lirimi la mapsaliwa kuya ka lirimi la vumbirhi ka vujondzisi ra ntivomahanyisanela;
- Kucinca ka lirimi la mapsaliwa kuya ka lirimi la vumbirhi ka vujondzisi ra Wudorowi ni mintirho ya mavoko.

Kukambisisa ka macinela ya lirimi ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi kukuceteliwe hikuva kuvoniwe lesvaku vajondzi avafika nkarhini wa kucinca lirimi la mapsaliwa, kuya ka la vumbirhi, navangaseva ni vusvikoti leri rilavekaka kuva vakota kujondza hi lirimi la vumbirhi. Lesvi sviyendle lesvaku kuhlengela ka vajondzi ka mintirho ya Vujondzisi hi lirimi la vumbirhi kuyehla ngopfu, kusukela ka kalasi la 4^{ne}. Nkongomoto wa kucinca lirimi hi kutsongokutsongo i kuva vajondzi vave ni nkarhi wa kuwupfisa vutivi ra tindzimi ha timbirhi, kuva vatitirhisa hi kuringanana vujondzeni ra vona.

Hayini kunghenisiwa Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi etikweni? Hi wihhi nkongometo wa svona?

Vujondzi hi Tindzimi Timbirhi i makungu lawa maringetaka kuhelisa kuhambana ka timfanelo, mihandzu yinene ni mahanyisanela yolulama minukelweni leyi kunga ni tindzimi tinyingi ni mikhuva ya mahanyela yohambanahambana, tani hi tiko la Musambiki. Hambilesvi Xiputukezi xinga lirimi la ximfumu, madadu ya INE (2019) makombisa lesvaku kusuhi ni 81.1% wa vahanyitiko va Musambiki vahanya vutomi ra vona na vatirhisa tindzimi ta tiko ntsena. Kukumbeteliwa lesvaku ndzeni ka vanhu lavanga ni ntanga yonghena xikolweni (ntlhanu kufika ntlhanu wa malembe ni mune), ndzeni ka 4.450.647 wa vanhu, tikweni hinkwalu, ntsena 15.3% wa vona hi lava vavulavulaka Xiputukezi tani lirimi la mapsaliwa, 26.6% vavulavula Xiputukezi tani lirimi la vumbirhi (MINEDH 2019). Xilesvo, 73.9% wa vanhu vavulavula tindzimi ta tiko, tani tindzimi ta mapsaliwa.

Tijondzo ta vuxopaxopi tikombisa lesvaku kujondzisa vanhu hi lirimi leli vangavulavuleki, svi ni mivuyelo yotsana mayelanu ni vujondzi, mayanakanyela ni ka vutivi. Minogoti ya ta vujondzi yikombisa lesvaku vujondzisi ka xigava xosungula rifamba hi ndlela leyinene ntsena loko rifambisiwa hi lirimi la mapsaliwa, kumbe rin'wana leri mujondzi aritivisisaka. Lesvi svivulaka lesvaku kuboheka kutirhisiwa lirimi la mapsaliwa ka mintirho ya Vujondzisi. Kutirhisa lirimi lokala lingali la mapsaliwa, kumbe leli vajondzi vangalitwisiseki kujondziseni, svixwelisa nhluvuku wa vutivi ni mayanakanyela ya vajondzi. Lesvi hinkwasvu sviyendle kuva hi 1953, UNESCO anyimela lesvaku vujondzisi, xigaveni xosungula, rifanela kulandziwa hi lirimi la mapsaliwa ya vajondzi, na kufaneliwa kutirhisiwa lirimi la vumbirhi, tani lirimi la vujondzisi, ntsena loko se vakombisa vusvikoti ka lirimi la vona la mapsaliwa. Kuva kuhlayisiwa ni kulandziwa dekarasawu ra UNESCO, kujondzisiwa ni kujondza hi lirimi la mapsaliwa i mfanelo ya ntsongwana, mfanelo leyi Musambiki ni matiko man'wani ya misava vayasayineke.

Tani hi laha kukombisiweke hakona, kutirhisa tindzimi ta Musambiki tikweni kukombise lesvaku, hakunene, kujondzisa vajondzi lava vakalaka vangavulavuli Xiputukezi tani lirimi la mapsaliwa, kumbe lava vangakala vangaxijondzanga navangesenghena xikolweni, svivanga kutsana ka tijondzo. Nakona, ngopfungopfu, svixwelisa nhluvuku wa vutivi ni mayanakanyela ya vajondzi. Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, loku kulandziwaka kusukela lembe la 2003, kukombisa lesvaku vajondzi va makungu ya kutirhisa tindzimi timbirhi va ni mihandzu yinene ya vujondzi, kutlula vajondzi votirhisa lirimi la Xiputukezi ntsena, leli anga la vumbirhi. Vujondzisi/vujondzi hi tindzimi timbirhi ri ni mivuyelo yofana ni leyi: vutinyiketi ra vajondzi ni vuhlengeli ra kuhanyanya ka mintirho ya Vujondzisi, kuhanyanyisa ni kuwolovisa mfambu wa vujondzisi ni vujondzi, kunabzalisa matirhela ya vajondzisi ndzeni ka majondzisele lawa manyikaka lisima likulu vajondzi, kunabzalisa vujondzi ra Xiputukezi, kunyika lisima mikhuva ni mahanyela ya miganga, vumunhu ni kutivekela lisima ka vajondzi.

Tani hi laha svihumelelaka ha kona matikweni man'wani lomu kuvulavuliwaka tindzimi tinyingi, matshamela ya tiko mapfumelela kuva kulandziwa kujondzisa/kujondza hi tindzimi timbirhi, loku kupatsaka lirimi la mapsaliwa la vajondzi kusunguleni ka vujondzi ra kuhlaya ni kutsala, hambi ni kuyampsiseni ka vusvikoti ka svijondzo svin'wani sva

nongoloko wa vujondzi, kufana ni Matematika ni lesvi sviyelanaka ni vutivi ra ntumbuluku. Loko vajondzi vajondza svinene lirimi la vona la mapsaliwa, vajondza lirimi la vumbirhi hi ndlela yonabzala. Xilesvo, kufanela kutwisiswa lesvaku vujondzi/vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi, handle ka kukulisa vusvikoti ra vajondzi, rikulisa vusvikoti ra vona kujondzeni ka lirimi la vumbirhi ni tijondzo tin'wani ta nongoloko wa vujondzisi hi tindzimi timbirhi. Hi kuhetisela, vujondzi/vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi i majondzela/majondzisela lawa malavekaka tindhaweni leti kuvulavuliwaka tindzimi tinyingi, kufana ni Musambiki. Nakona, kutirhisa lirimi la mapsaliwa ni la vumbirhi ka ntirho wa ta Vujondzisi svipfunetela kucinca ka mayanakanyela ya vajondzi, kuhelisa kuhambana ka timfanelo, ni kutisa mahanyisanela yolulama.

Hi wahi matirhela lawa manyimeliwaka eka vajondzisi vujondzisa hi tindzimi timbirhi?

Majondzisela hi tindzimi timbirhi masindzisa kuva vajondzisi vava mahlweni hi kuwupfisa vutivi ni vusvikoti ra majondzisela, akuva “vakota kujondzisa” ka makalasi yohambanahambana ya nongoloko wa tijondzo. Xilesvo, kuni svintlhonthlo svinharhu lesvi svikongomaka vajondzisi, anga lesvi:

(i) Xintlhonthlo xosungula: Vujondzisi hi lirimi la mapsaliwa

Eka vujondzisi rotirhisa tindzimi timbirhi, vajondzisi vafanela kuva ni vusvikoti ra kuyingiseta, kuvulavulaka, kuhlaya ni kutsala hi lirimi la Musambiki leli litirhisiwaka tani la vujondzisi/vujondzi. Nakona vafanela kutiva matshamela ya ntumbuluku wa lirimi lelo, ni kuve ni marhengu ya vujondzisi lamanene. Marhengu ya vujondzisi mafanela kuva mahambana ni lawa malandziwaka ka vujondzisi hi lirimi la Xiputukezi, lirimi la vumbirhi, hikusa vajondzi va Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi i vavulavuli va mapsaliwa va lirimi la vujondzisi/vujondzi. Xisvosvo, vajondzisi vafanela kulandza majondzisela lawa mavekelaka lisima rikulu vajondzi, vatsema mayendlela ya kuva vajondzi vahlamula kun'we, kuphindaphindha tinhlamulu ni kukombela kuva vajondzi vahlanganisa ntsena marito kumbe sviga lesvi svisunguliwaka hi mujondzisi. Lesvilavekaka i kuva vajondzisi valandza majondzisela lawa mapfuxaka vutinyiketi ra vajondzi, ka mintirho ya kuyingiseta, kuvulavula, kuhlaya ni kutsala hi lirimi la mapsaliwa.

Xintlhonthlo xin'wani xiyelana ni “kukota kujondzisa” svijondzo sva Matematika, Mintoloveto yotiyisa miri, Ntivontumbuluku, Ntivomahanyisanela ni Wudorowi ni mintirho ya mavoko³ hi lirimi la mapsaliwa (tani hilaha makungu mampsha ya

3 Miyanakanyu leyi yikombisiwaka laha yivulavula hi kungu la kucinca lirimi leli lipasisiweke ka Makungu ya Kuhaxa Vujondzi hi Tindzimi Timbirhi (2020-2029). Kambe, ka makungu yosungula kucinca lirimi akhumelela kalasi la 4^{ne}, ndzhaku ka loko kungheniwa xijondzo xa Ntivontumbuluku, hi lirimi la mapsaliwa, ka kalasi la 3th. Ka makungu lawa, makalasi lawa amalandzela vucinci ra lirimi amajondzisiwa hi lirimi la vumbirhi ntsena, na la mapsaliwa lijondzisiwa ntsena svanga xijondzo ni kupfunetela vujondzisi ka kalasi la 4^{ne} ni la 5th, ka svijondzo sva Matematika, Mintoloveto yotiyisa miri, Ntivontumbuluku ni Ntivomahanyisanela. Xilesvo, mapimu lawa makombisiwaka laha ma ni ntikelo ka xiyenge xa vucinci ra lirimi ra xirhangelankari ni rofamba hi kutsongokutsongo, kalasi ni kalasi.

vujondzisi hi tindzimi timbirhi makombisaka ha kona). Kujondzisa svijondzo lesvi hi lirimi la mapsaliwa svisindzisa kuva vajondzisi vapfuna vajondzi kulandzela nkoka wa lesvi svijondzisiwaka akuva vatwisisa tijondzo. Lirimi la mapsaliwa linabzalisa vujondzi. Kulaveka kuhlenganisa lirimi la mapsaliwa ni kululamisa minongoloko ya tijondzo, kulandza majondzisela/marhengu lawa manabzalisaka vujondzi, kutirhisa marhengu ya vujondzi lawa mayelanaka ni ntumbuluku, kutirhisa svigotso sva tijondzo lesvikumekaka migangeni ni kun'wani, mintlangu leyokucetela kutirhisana ni kubulisana ka vajondzi ni vujondzisi lerinyikaka lisima vajondzi (kufana ni kujondza hi mintlawa). Nakona akufaneliwi kuvekisiwa vujondzi ra lirimi la mapsaliwa ntsena ka xijondzo xa lirimi lelo. Vajondzi vafanele kuphokophela ni kuhluvukisa vusvikoti ra kuyingiseta, kuvulavula, kuhlaya ni kutsala hi lirimi leli ka hinkwasvu svijondzo, kupatsa ni xa lirimi la mapsaliwa, hikusa, loko vajondzi vativisisa lirimi la vona la mapsaliwa, va ni mihandzu ya vujondzi leyinene ka vujondzi la lirimi la vumbirhi.

(ii) Xintlhonthlo xa vumbirhi: vujondzisi ra Xiputukezi tani lirimi la vumbirhi

Vujondzisi ra lirimi la vumbirhi risungula hi kujondzisa ntsena vuvulavuli, ka makalasi mambirhi ya kusungula (1^{la} ni 2^{rhi}). Kulandzela mintirho yonsungula ya kuhlaya ni kutsala hi lirimi la vumbirhi, na kusukeliwa ka vusvikoti leri vajondzi varikumeke ka lirimi la mapsaliwa. Hi ntoloveto, vujondzisi ra vuvulavuli hi lirimi la vumbirhi rifanela kunyika lisima svigotso sva tijondzo, mintlangukombiso, kuhlawutela svithombe, tinsimu toyelana ni tinhlokohaka ta tijondzo, mintlangu ya kutsakisa, mintirho yobulisana ni yotlangisana, axilaweni xa jondzo ni svin'wani, akuva vajondzi vayandzisa kutiva marito. Kulaveka kululamisa mintirho ya Vujondzi leyi yiyendlaka kuva vajondzi vabulisana hi lirimi la vumbirhi. Hikokolaho, mintirho ya Vujondzisi leyi yikongomaka kuva vajondzi vahlamula hinkwavu hi nkama wun'we, kuphindaphindha ni ya kunhlokohata ayikuceteliwi ka vujondzi leri.

Masungulweni ya vujondzi ra kuhlaya ni kutsala hi lirimi la vumbirhi svikombela kuve tijondzo tive ta ntoloveto, angave ka vuvulavuli hambi hi ka kuhlaya ni kutsala. Ka tijondzo leti, vajondzisi vafanela kukombisa vajondzi lesvaku vafanela kuhlaya ni kutsala lirimi la vumbirhi, kusukela ka vutivi ra lirimi la mapsaliwa. Handle ka lesvo, vafanela kuvativisisa mayelanu ni kuhambana ka matsalela ya lirimi la mapsaliwa ni la vumbirhi, hi kutirhisa mintirho ya kutolovetisa, kufana ni ya ntivomimpfumawulu ni ya kutsala. Hi laha kuvonekaka ha kona, akuva vajondzisa lirimi la vumbirhi, vajondzisi vafanela kuva ni moya wa vutumbuluxi, vulondzisi ni vutlhari, akuva vakota kuve vajondzi va vona vafika kuheleni ka kalasi la vumbirhi na vakota kuvulavula hi lirimi la vumbirhi; ni kukota kuhlaya ni kutsala, kuheleni ka kalasi la vunharhu, akuva vasungula vucinci ra lirimi la mapsaliwa kuya ka la vumbirhi ka kalasi la vumune⁴. Hikokolaho, svisindzisa kuva vajondzisi va lirimi la vumbirhi vave

⁴ Ka kungu la vucinci ra lirimi leri rahakukambisisiweke, vajondzi vacinca lirimi ka xijondzo xa Matematka. Kucinca lirimi kusungula hi xijondzo xa Mintirho yotiyisa miri, ka kalasi la 3th.

ni moya wa vulondzisi ni vutumbuluxi, mayelanu ni marhengu ya vujondzi. Loko vajondzi vatsandzeka kukuma vusvikoti leri rihlawuteliweke ndzhaku, vangahakongomana ni svirhalanganya ka svijondzo lesvi svifambisiwaka hi lirimi la vumbirhi, ka makalasi ya le phambheni.

(iii) Xintlhonthlo xa vunharhu: vujondzisi ra lirimi la vumbirhi hi kupfuneteliwa hi lirimi la mapsaliwa

Vucinci ra lirimi, lerisungulaka ka kalasi la 4^{ne}, risindzisa kuva kukumiwa mayendlela manene ya vujondzisi hi lirimi la vumbirhi, hi kupfuneteliwa hi lirimi la mapsaliwa, tijondzweni. Hilaha kuvonekaka hakona, kupimisiwa lesvaku svingahumelela akuva vajondzi vatsandzeka kukuma vusvikoti royenela akuva vajondza svijondzo svofana ni Matematika, Ntivontumbuluku, Ntivomahanyisanela, Wudorowi ni mintirho ya mavoko hi lirimi la vumbirhi ntsena. Hikokolaho, kuleletwa kutirhisa lirimi la mapsaliwa akuhlawuteleni ka minhlamuselo ya nkoka, marito ya svigava sva vutivi ni marito ya minhlamuselo yokarhata. Nakona, vajondzisi vangahatirhisa mavulavulela ya vajondzi, akuva vanabzalisa matwisela ya tijondzo.

Vajondzisi vafanela kuva ni wunyaminyami kufambiseni ka tijondzo hi lirimi la vumbirhi, akuva vakota kuya mahlweni hi kukucetela vujondzi ra lirimi la vumbirhi, kufambeni ka vujondzisi ra svijondzo svohambanahambana. Xin'we ka lesvingapfunaka kukota nkongometo lowu, i kutirhisa lirimi la mapsaliwa la vajondzi tani xipfuneteli/xib'unyeteli ka mfambu wa vujondzi. Ndeni ka mayendlela lawa, vajondzi vafanela kukucetiwa kuyingiseta, kuvulavula, kuhlaya ni kutsala hi lirimi la vumbirhi, kambe na kungavekiwa hi tlhelo kutirhisa lirimi la mapsaliwa, esviyengeni svohambanahambana sva tijondzo.

XIYENGE XA VUMUNE. Lirimi, vahanyitiko ni vujondzisi:

Xichangana

Ka xiyenge lexi hinyikela mahungu ya lisima ya kuyelana ni Xichangana: lomu xivulavuliwaka kona, vavulavuli va xona, matshamela ya ntshimantshima ya gramatka la xona ni matirhisela ya xona ka mintirho ya Vujondzisi.

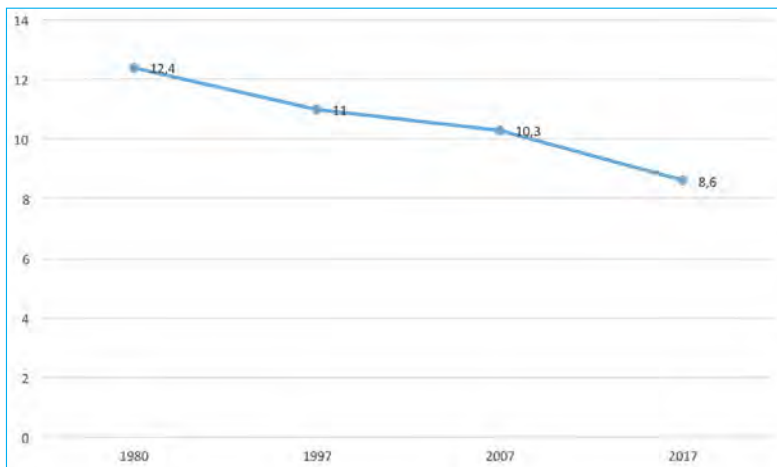
Xichangana ni vavulavuli va xona

Xichangana i lirimi la rixakana ra Bantu, rixakana leri ri ni kusuhi ni 600 wa tindzimi leti tivulavuliwaka Africa wa le dzongeni ka Sahara. AAfrika Dzonga, lirimi leli livitiwa Xitsonga. Xichangana xilumba ntlawa wa Tswa-Ronga (S.50). Handle ka Xichangana, ntlawa lowu wupatsa Xitshwa ni Xirhonga. Tindzimi letinharhu tatwisanaka, lesvi svivulaku lesvaku muvulavuli wa lirimi lin'we ka leti tinharhu atolovela kuve atwisisa letin'wani ta timbirhi ta ntlawa wa Tswa-Ronga (S.50).

Handle ka Musambiki, Xichangana xivulavuliwa matikweni ya Afrika Dzonga, Eswathini ni le Zimbabwe. EMusambiki, kutiveka marin'wana lawa ya Xichangana: Xihlanganu, Xidzonga, Xin'walungu, Xibila ni Xihlengwe.

Mayelanu ni Balisa la 2017, Xichangana xivulavuliwa, tani lirimi la mapsaliwa, hi 1,919.217 wa vahanyitiko va kusukela ka ntlhanu wa malembe ya kuhanya. Ntsengo lowu wukombisa kukula ka nhlayo ya vavulavuli hi 236.779 (14.6%), hi kuringanisiwa ni nhlayo yikombisiweke ka Balisa la 2007, kungakumeka 1,682.438 wa vavulavuli tani lirimi la mapsaliwa. Grafiku la 2 likomba makulela ya vavulavuli va Xichangana tani lirimi la mapsaliwa kusukela ka Balisa la 1980, Balisa la kusungula kuyendliwa Musambiki ndzhaku ka nkholuleko, hi 1975.

Grafiku la 2. Mfambu wa makulela ya vavulavuli va Xichangana tani lirimi la mapsaliwa aMusambiki kusukela ka lembe la 1980 kuyafika la 2017 (%)

Tani hilesvi svikombisiweke, ntsengo wa vavulavuli va Xichangana tani lirimi la mapsaliwa wuya wupumbeka hi kutsongokutsongo, ngonpfungonpfu hikola ka kukula ka ntsengo wa vavulavuli va Xiputukezi tani lirimi la mapsaliwa. Lexi angava xikombiso xa ku Xichangana xile nghozini ya kuluza vuhanyi ra xona, lesvi svingacinciwaka hikola ka makungu manene ya kupfunetela nhluvuku wa tindzimi ta Musambiki.

Vumbeko wa gramatka la Xichangana

Laha, hi xihantla, (i) hitakombisa matshamela ya svitwali ni svitatisi sva Xichangana ni vukombisi ra matsalela ya kona, hitatlhela (ii) hikombisa vumbeko wa vitu ni wa riyendli, anga mintlawe yimbirhi ya maritu ya lisima ngopfu ka gramatka la tindzimi ta Bantu.

Svitwali ni svitatisi ni matsalela ya svona

Hambilesvi Xichangana xinga lirimi leli litsaliwaka kusukela khale, asvisetekota kuva xi ni matsalela ya han'we, lesvo svihumelela ka hinkwatu tindzimi ta Musambiki. Hikolaho hikumaka matsalwa ya lirimi lin'we na matsaliwile hi tindlela tohambana. Akuva kuhlamluliwa mhaka leyi, se kuni mavonela ya ntwananisu wa matsalela ya Xichangana. Kutwananisa matsalela kusungule kukunguhatiwe hi 1989, na kuya mahlweni hi kuyampsiswi na kukambisiwi hi minkarhi ni minkarhi, na kulandziwa vutivi ra matsalela leri likumiweke hi kufamba ka minkarhi, ngopfungopfu ka mintirho ya Vujondzisi. Ka xivaningelo lexi kulandziwa matsalela lawa mavekisiweke hi ntwananisu lowo.

Tijondzo tikombisa lesvaku Xichangana xi ni ntlhanu wa svitwali, lesvi svikombisiwaka matsaleleni hi maletete lawa: a, e, i, o, u. Svitatisi sva lirimi leli svikombisiwa ka matsalela hi maletete ni mpatsanu wa maletete lawa:

b, b', c, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, n', p, q, r, s, t, v, x, z

bv, bz, dl, dz, gq, hl, lh, n'q, ny, pf, ps, sv, tl, ts, vh, xj, zv

Hi kulandzela, hikombisa svifananisu sva marito lawa manga ni svitatisi/maletete lawa maxaxametiweke ahenhla⁵. Hinyike ntikelo maletete kumbe mimpatsanu ya maletete yokarhi ya Xichangana (kumbe ya tindzimi ta Musambiki) ni lawa makombisaka mimpfumawulu yohambana ni leyi mayikombisaka ka Xiputukezi.

b'	b' ava	v	v oko	lh	l hiwa
c	c ikiri	bv	kubv anya	ny	ny eleti
d'	d' in'wa	bz	bz anyi	pf	xipf alu
h	h ehe	dl	kudl aya	ps	kups onga
j	j aha	dz	dz ana	sv	sv akuja
n'	n' wana	gq	xigq oko	vh	movh a
q	q atha	hl	hl ampfi	xj	xj aradi

5 Kuvona svikombisu svin'wani, vonani NELIMO (1989); Siteo na Ngunga (2000), Ngunga na Faquir (2011); Ngunga na Simbine (2012).

Nakona, Xichangana xi ni svitwalana **w** ni **y**, svikumekaka ka marito ya kufana ni lawa: **kuwa**; **kuwolola**; **yindlu**; **mu-yivi**.

Svitatisi sva Xichangana svingahundzuliwa hi mamahela yohambana, ya kufana ni vunhumpfuhatu, vuhefemulu, vulomohatu/vulakahatu ni vunun'wihatu.

- **Vunhumpfuhatu:** ka matsalela, likombisiwa hi maletete “**m**” kumbe “**n**”, na makumekaka na kungesetsaliwa xitatisi kumbe mpatsanu wa svitatisi lesvi sivhundzuliweke.
Svifananisu: **m**buti; **mp**fula; **ng**oma; **nd**zilo
- **Vuhefemulu:** kutsaleni, vuhefemulu rikombisiwa hi lelete “**h**”, leli likumekaka hi kulandzela svitatisi, kumbe mpatsanu wa svitatisi lesvi svcinciweke.
Svifananisu: **th**awula; **kh**ala; **ts**hala; **mph**ama
- **Vulomohatu/vulakahatu:** kuvulavuliwa hi vulomohatu/vunomohatu loko xitatisi xihundzuliweke xingali xa le milon'wini; se vulakahatu hi loko xitatisi lexi xihundzuliweke xili xa le milon'wini (Ngunga na Simbine 2012). Vulomohatu/vunomohatu kumbe vulakahatu rikombisiwa ka matsalela hi lelete “**w**”, litsaliwaka kulandzela xitatisi kumbe mpatsanu wa svitatisi lesvi svcinciweke.
Svifananisu: rhumb**w**ini; **gw**ala; **ngw**ana; **Sw**azini⁶
- **Vunun'wihatu:** likumeka ka mavulavulelo mangakinyana ya Xichangana, likombisiwa ka matsalela hi lelete “**y**”, litsaliwaka kulandzela xitatisi kumbe mpatsanu wa svitatisi lesvi svcinciweke.
Svifananisu: **by**anyi (kumbe: bzanyi); kupy**y**anya (kumbe: kupsanya); kupy**o**nga (kumbe: kupsonga)

Vumbeko wa vito

Vito i rito lelicincacincaka matshamela, litirhisiwaka kuvita svivumbiwa, svilo, mintirho, matshamela, vanhu ni svin'wani. Ka tindzimi ta Bantu, mavito makumeka hi mintlawa, yivitiwaka mintlawa ya mavito, mayelanu ni svirhangisi sva wona ni/kumbe nkombisonene wa ntwananiso. Nasvilixitanu, *ntlawa wa mavito* i nhlanganu wa mavito lawa mahlengelaka xirhangisi xin'we ni/kumbe nkombisonene wa ntwananiso. Mahlweninyana hikombisa nongonoko wa mintlawa ya mavito ya Xichangana ni svifananisu svingakinyana.

Vuyaveleni ka mintlawa, ka tindzimi ta Bantu, kupatsa ni Xichangana, vito likombisaka matlhello mambirhi ya nkoka: xirhangisi xa ntlawa wa vito ni tshinya la riviti. Xirhangisi xicincacincacina mayelanu ni ntlawa lowu rito lilumbaka wona. Tshinya la riviti hi lona likombisaka nhlamuselo wa rito.

Svifananisu: **mu**-nhu; **xi**-siwana; **vu**-lolo; **n**-tivi

6 Akuvoniwi nakona rito leli “**nswanyi**” – bzanyi lokala lingacakunhiwanga khwatsi, leli lahakumekaka rumbzini la svihari svohanya hi kuja bzanyi.

Ntsengo wa mintlawwa ya mavito ka tindzimi ta Bantu wusukela ka xipimu xa 10 kufika ni 20 wa mintlawwa. Ka lirimi la Xichangana kutiveka 13 wa mintlawwa ya mavito. Hingavona ka Kwadrunkombiso 4 nongonoko wa mintlawwa ya mavito ya Xichangana, svirhangisi sva yona ni svikombiso sva vuyelanisi ra ritirhi⁷.

Kwadrunkombiso la 4. Mintlawwa ya mavito ya Xichangana, svirhangisi sva yona ni svikombiso sva vuyelanisi ra ritirhi

Ntlawwa	Xirhangisi	Xirhangisi xa vuyelanisi ra ritirhi	Svifananisi
1	mu-	a-	Mu -yivi a -balekile.
2	va-	va-	Va -yivi va -balekile.
3	mu-	wu-	Mu -ntwa wu -tshovekile.
4	mi-	yi-/mi-	Mi -nsinya yi -wile.
5	ri-/li-	ri-/li-	Ri -hlevo ri -bihile svinene. Li -hlevo li -bihile svinene.
6	ma-	ma-	Ma -hlevo ma -bihile svinene.
7	xi-	xi-	Xi -ngove xi -jile kondlo.
8	svi-	svi-	Svi -ngove svi -jile makondlo.
9	(yi)N	yi-	Yi -ngwe yi -ja nyama. M -buti yi -ja gwanyi.
10	ti(N)	ti-	Ti -yingwe ti -ja nyama. Ti -mbuti ti -ja gwanyi.
11	ri-/li-	ri-/li-	Ri -tihu ri -tshovekile. Li -tihu li -tshovekile.
14	vu-/wu-	ri-/bzi-/li-	Vu -siwana ri -vita/ bzi -vita timholova. Wu -siwana li -vita timholova.
15	ku-	ku-	Ku -tirha ku -nyika lisima munhu.

Hi ntoloveto, ka mintlawwa ya marito ya Xichangana kupatsiwa mintlawwa ya vundhawu, 16, 17 ni 18 (ha-, ku- e mu-/n-) ni ntlawwa wa 21 (ji-). Nambilesvo, mintlawwa leyi ayitirhisiwi ngopfu ka Xichangana, lesvivulaka svaku, aku na marito kumbe kuni marito matsongo ya mintlawwa leyi matirhisiwaka hi vavulavuli masikwani ya namuntlha. Hi ntyiso, mayelanu ni mintlawwa ya vundhawu, svifananisi hinkwasvu svitalaka kukombisiwa ahi mavito, i mayengeteli.

Svifananisi: **ha**-nsi (ntlawa wa 16); **ku**-suihi (ntlawa wa 17);
mu-dzhaku/n-dzhaku⁸ (ntlawa wa 18).

Svirhangisi svin'wani sva ntlawa svingayendleka hi kuhambana ni lesvi svinylimeliwaka, kumbe svi ni yendlela la hava, lesvivulaka svaku, svingahakala svinga kombisiwi ka vito. Hingavona svifananisi lesvilandzelaka:

⁷ Kuya mahlweni hi kukombisa, vonani NELIMO (1989); Siteo na Ngunga (2000); Ngunga na Faquir (2011); Ngunga na Simbine (2012).

⁸ Kungahavoniwa, **mu**-hosi kumbe **ma**-hosi.

- **Ntlawa 1:** Xirhangi **mu-** xingavonekisiwa hi **n'-** kumbe **n'w-**, kumbe xingavonekisiwi. Nambilesvi, hinkwaku kukumeka xikombiso xa vuyelanisi xa xin'we ka riyendli, anga **a-**.

Svifananisu: **N-sati a-**balekile; **N'w-ana a-**balekile; Kokwani **a-**balekile.

- **Ntlawa 2:** Xirhangi **va-** xingavonekisiwa hi **v-**. Nambilesvi, hinkwaku kukumeka xikombiso xa ntwananiso xa xin'we ka riyendli, anga **va-**.

Svifananisu: **V-ana va-**balekile; **V-engi va-**balekile.

- **Ntlawa 3:** Xirhangi **mu-** na xona xingavonekisiwa hi **m-/n-** kumbe n'w-. Nambilesvi, hinkwaku kukumeka xikombiso xa ntwananiso xa xin'we ka riyendli, anga **wu-**.

Svifananisu: **M-bhinyi wa xikomu wu-**tshovekile; **N-sinya wu-**wile; **Nw-amba wu-**nyamalalile.

- **Ntlawa 5:** Xirhangi **ri-/li-** xingahakala xingakumeki. Hi ntiyiso, maritu manyingi ya ntlawa lowu ama na xirhangi xa vitu (akuvoniwi marito lawa: bomu, kondlo). Nambilesvi, hinkwaku kukumeka xikombiso xa vuyelanisi xa xin'we ka riyendli, anga **ri-/li-**.

Svifananisu: Bomu **ri-**bolile/**li-**bolile. Kondlo **ri-**phasiwile/**li-**phasiwile.

- **Ntlawa 9:** Xirhangi xa ntlawa wa 9 xingahativonekisa hi **yi-**, **m-/n-** kumbe **ny-**, kumbe kuva xingativonekisi. Kambe kutivonekisa ni kungativonekisi, kukumeka xikombiso xa vuyelanisi xa xin'we ka riyendli, anga **yi-**.

Svifananisu: **Yi-**ngwe se **yi-**jile; **M-**buti se **yi-**jile; **N-**tombhi se **yi-**jile; Huku se **yi-**jile.

Tani hi laha hivoneke hakona, kusukela ka svifananisu lesvi svikombisiweke ka Kwadrunkombiso 4, mavito ya mintlawa ya 1, 3, 5, 7 ni 9, makombaka xivun'we, mayendla vunyingi ni mintlawa ya 2, 4, 6, 8 ni 10 hi kulandzana. Mavito ya ntlawa wa 11, mayendla vunyingi ni ntlawa wa 10, tani hilesvi sviyendlekaka ni mavito ya ntlawa wa 9 (svifananisu: **Ti-**tihu **ti-**tshovekile; **Ti-**gaja **ti-**tshovekile.).

Hikuhambana, mavito ya mintlawa ya 14 ni 15 ama na vunyingi. Mavito lawa makomba svilo sva mintlawa ni svokala svingakonteki (ntlawa wa 14) kumbe mintirho, matshamela ni sviyendlo (ntlawa wa 15). Nambilesvi, kungahatshuka kukumeka mavito ya vunyingi ka ntlawa wa 14, makombisiwaka hi xiyaki xa rito **ma-**, xa ntlawa wa 6.

Svifananisu: **vu-**loyi/ **ma-**loyi; **vu-**lombe/ **ma-**lombe

Mavito ya Xichangana mavumbiwa ngopfungopfu hi kusukela ka vunembeleti ni nkatsaniso wa marito. Vunembeleti lingahave hi vulungi ra svirhangi kumbe hi vulungi ra svilandzi. Kambe svingahayendleka kuve vulungi ra svirhangi ni vulungi ra svilandzi svikumeka svin'we kuvumbeni ka rito lokarhi, hi kunghenisa, hi nkarhi wun'we, xirhangi ni xilandzi, lesvivuliwaku svilungirhandziyeta kumbe svinameketi sva kutsemerisiwa.

Svifananisu sva vunembeleti:

- mbilu → **vu**-mbilu/ **wu**-mbilu
- mbilu → mbilw-**ini**
- munhu → munhu-**nyana**
- mbilu → **xi**-mbilw-**ana**
- kujondza → **mu**-jondz-**i**

Svifananisu sva nkatsaniso wa marito:

- nhlampfi + ntima → hlampfintima
- dumba + nenge → dumbanenge (lagunta: kudumba nengue)
- maja + ndzhaka → majandzhaka (lagunta: kuja ndzhaka)

Vumbeko wa riyendli

Riyendli i rito lelicincacincaka matshamela, litirhisiwaka kukombisa sviyendlo, ntirho, matshamela, ni svin'wani. Kufana ni vito, ka Xichangana ni tin'wani tindzimi ta Bantu, riyendli li ni matlhelo mambirhi ya ntshimantshima: xirhangi xa ntlawa ni tshinya la riviti. Xirhangi xa riyendli rokala kucinciwa i **ku-**, lexikombisaka ntlawa wa 15 ka Xichangana. Tshinya la riviti, na lona, livumbiwa hi matlhelo mambirhi: tshinya ni xitwali xohetelela. Tshinya hi lona linyikelaka nhlamuselo wa riyendli. Xitwali xohetelela axicinci, xikombisiwa hi letele **-a**, minkarhi hinkwayu. Matshamela ya riyendlinene hi lawa:

Xirhangi + Tshinya la Riyendli + Xitwali xohetella

Svifananisu:

- ku-j-a
- ku-jondz-a
- ku-tlang-a

Tshinya la riyendli linganavisiwa hi kuyengesela sviyaki sva marito, lesvivitiwaka svinavisi sva riyendli. Svinavisi sva riyendli svcinca nhlamuselo wa kusungula wa riyendli, nakona svingahacinca nhlayo ya svitatoriyendli (laha kupatsiwaka ritirhi ni svitatisi sva riyendli) sva riyendli leri ra kusungula. Tshinya limpsha, lelingahave ni xinavisi xa riyendli xin'we ntsena kumbe kutlula, lihundzuka tshinya la vunavi, se a riyendli lerimpsha rivitiwa riyendlinembeleti.

Svifananisu:

- ku-j-a → ku-j-**is**-a
N'wana aja muphungu.
Mamani aj**isa** n'wana muphungu.

- ku-svek-a → ku-svek-**el**-a
Mamani asveka muphungu.
Mamani asvek**ela** n’wana muphungu.
- ku-svek-a → ku-svek-**iw**-a
Mamani asvekile muphungu.
Muphungu wusvek**iw**ile hi mamani.
- ku-svek**el**-a → ku-svek**el-an**-a
Mamani asvek**ela** vamaseve huku.
Vamaseve vasvek**elana** tihuku.

Riyendli ka Xichangana lingahanhlahluka mayelanu ni ntlawa, vuyendli, ntsengo, nkarhi, matikombela ya riyendli, matshamela (vupfumeli kumbe vuyali), ni svin’wani svigava sva nhlahluku.

Svifananisu sva nhlahluku wa riyendli mayelanu ni ntlawa wa marito:

- N’wana **a**-j-a nyama. (ntlawa wa 1)
- Xingove **xi**-j-a nyama. (ntlawa wa 7)
- Tingwana **ti**-j-a nyama. (ntlawa wa 10)

Svifananisu sva nhlahluku wa riyendli mayelanu ni vuyendli ni ntsengo:

- Mina **ndzi**-j-a nyama. (vuyendisungula ra xivun’we)
- Wena **u**-j-a nyama. (vuyendlimbirhi ra xivun’we)
- Hina **hi**-j-a nyama. (vuyendisungula ra vunyingi)
- N’wina **mi**-j-a nyama. (vuyendlimbirhi ra vunyingi)

Svifananisu sva nhlahluku wa riyendli mayelanu ni nkarhi ni matikombela ya riyendli:

- Xingove xi-j-a nyama. (Xisvosvinene⁹)
- Xingove x-**o**-j-a nyama. (Xisvosvi xoya mahlweni)
- Xingove x-a-j-**a** nyama. (Xisvosvintoloveto)
- Xingove xi-j-**ile** nyama. (Khalenene)
- Xingove **a**-xi-j-a nyama. (Khalengahetiseke)
- Xingove **a-x-o**-j-a nyama. (Khale ayeke mahlweni)
- Xingove xi-**ta**-j-a nyama. (Nkama lowutaka)

⁹ Mayelanu na Nurse na Philippon (2006), eka tindzimi tinyingi ta rixakana ra Bantu, Xisvosvinene xitirhiswa kukombisa mihumelelo ya xihena ni ntoloveto (akulangutisiwi xiga lexi: xingove xija nyama), kumbe mihumelelo leyi yahayaka mahlweni (akulangutisiwi xiga lexi: xingove xaja nyama). Hikokolaho, xiga xa xin’we xingave ni minhlamuslo yohamabana, hikulandza nukelo wa vuvulavuli.

Svifananisu sva nhlahluku wa riyendli mayelanu ni matshamela (vupfumeli kumbe vuyali):

- Timbuti t-a-j-a mimangi. (Xisvosvintoloveto xa mpfumelo)
- Timbuti **a**-ti-j-i mimangi. (Xisvosvintoloveto xa kuyala)
- Timbuti ti-j-ile mimangi. (Khalenene wa mpfumelo)
- Timbuti **a**-ti-j-a-**nga** mimangi. (Khalenene wa kuyala)
- Timbuti ti-ta-j-a mimangi. (Nkama lowutaka wa mpfumelo)
- Timbuti ti-**nga**-ta-j-a mimangi. (Nkama lowutaka wa kuyala)

Xichangana xahapfumela, nakona, kuva vumbeko ra riyendli ri ni svikombiso sva svihetisisi sva riyendli (xiyendliwa/xiyendleliwa) ndzeni ka rona. Xikombiso xa xihetisisi xa riyendli xikombisa tshinya la ntlawa wa vito lowu wuhetisisaka riyendli. Xikombiso lexi xingahafambisana ni xihetisisi xa vito leli xilikombisaka.

Svifananisu:

- Timbuti ti-j-ile **gwanyi**. (ntlawa wa 5)
Timbuti ti-**li**-j-ile **gwanyi**.
Timbuti ti-**li**-j-ile.
- Timbuti ti-j-ile **mimangi**. (ntlawa wa 4)
Timbuti ti-**yi**-j-ile **mimangi**.
Timbuti ti-**yi**-j-ile.
- Mufana a-von-ile **muyivi**. (ntlawa wa 1)
Mufana a-**mu**-von-ile **muyivi**.
Mufana a-**mu**-von-ile.
- Mufana a-von-ile **tintombhi**. (ntlawa wa 10)
Mufana a-**ti**-von-ile tintombhi.
Mufana a-**ti**-von-ile.
- Mufana a-**ndzi**-von-ile. (ximunhusungula xa xivun'we)
Mufana a-**ku**-von-ile. (ximunhumbirhi xa xivun'we)
Mufana a-**hi**-von-ile. (ximunhusungula xa vunyingi)
Mufana a-**mi**-von-ile. (ximunhumbirhi xa vunyingi)

Eka nteya wa kunyima wa kugama, wa Kwadrunkombiso 5, kukombisiwa svirhangiki hinkwasvu sva ntwananiso wa riyendliwa sva Xichangana, hi kuyelana ni ntlawa wa vito leli linga tshinya la ntlawa wa vito kumbe xihetisisi.

**Kwadrunkombiso la 5. Mintlawwa ya mavito ya Xichangana:
svirhangani sva ntwananiso wa riyendliwa**

Ntlawa	Xirhangani	Xirhangani xa vuyelanisi ra ritirhi	Xirhangani xa ntwananiso wa xihetisisi (xiyendliwa/xiyendleliwa)
1	mu-	a-	-mu-
2	va-	va-	-va-
3	mu-	wu-	-wu-
4	mi-	yi-/mi-	-yi-/mi-
5	ri-	ri-/li-	-ri-/li-
6	ma-	ma-	-ma-
7	xi-	xi-	-xi-
8	svi-	svi-	-svi-
9	(yi)N	yi-	-yi-
10	ti(N)	ti-	-ti-
11	ri-/li-	ri-/li-	-ri-/li-
14	vu-/wu-	ri-/bzi-/li-	-ri-/bzi-/li-
15	ku-	ku-	-ku-

Xichangana ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi tikweni la Musambiki

Lirimi la Xichangana ave lin'we ka 16 wa tindzimi ta kusungula kughenisiweke ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi eMusambiki, loko masunguliwile hi 2003. Nakungesefika lesvi, lirimi leli, xikan'we ni Xinyanja, litirhisiwe tani lirimi la ringeto wa tijondzo hi tindzimi timbirhi, ndzeni ka kungu la vujondzisi hi tindzimi timbirhi eMusambiki, PEBIMO.

Tani hi lana se svivuliweke, PEBIMO asungule kulandziwa ka svikolwe svingakinyana esvifundzankulu Gaza ni Tete, ndzeni ka nkarhi wa 1993 kufika 1997. Mihandzu leyinene yikombisike hi PEBIMO hi yona yikuceteleke kunghenisiwa ka Makungu ya Vujondzisi hi Tindzimi Timbirhi ka mintirho ya Vujondzisi eMusambiki. Svosvi, Xichangana xitirhisiwa tani lirimi la vujondzisi, xikan'we ni Xiputukezi, ka svikolwe sva xigava xosungula, ka svifundzankulu Maputsu na Gaza.

Kutirhisa ni/kumbe kuchunsiwa ka kutirhisa Xichangana ni tindzimi tin'wani ta Musambiki ka tijondzo hi tindzimi timbirhi ni tindhawu tin'wani ta ximfumu, kufana ni tindhaweni ta vutenderi ra vanhu, tihuvu ta vutongi ra madoropa ni ra svifundzankulu ni le ka vuhaxi ra mahungu, kufana ni radu ni televizawu, i mayendlela lawa mangapfunaka kuseketela vuhaxi, nhluvuku ni vuhlayisi ra tindzimi leti kun'we ni mintumbuluku leyi yiyelanaka na tona.

XIYENGE XA VUNTLHANU. Mintirho ya ntlovetiso

Ka xiyenge lexi, kukombisiwa khume wa mintirho ya ntlovetiso, leyi yiyendleliweke kupfuna vajondzisi, na kukongomiwa kuhanyanyisa vutivi mayelanu ni mavulavulela, tindzimi ni vahanyitiko, ndzeni ka mintirho ya Vujondzisi ni vujondzi. Nkongometo wukulu i kukucetela vajondzi kuva vayahleketa svinene mayelanu ni kufuwa ka tindzimi ta vona, lesvingatayendla kuva vatinyika lisima ni kutwisisa lesvaku kutirhisa tindzimi tiningi svinyika vusvikoti hi ntalu. Mintirho leyi yingahalanzwiwa ndzeni ka kungu la lembe hinkwalu, kumbe makungu matsongo eka svijondzo ni makalasi yohambanahambana.

Ntirho wa 1

Xinhloko:	Misava ya yin'we, 8000 wa tindzimi
Nhlokomhaka:	Matshamela ya ntalu wa tindzimi
Nkongometo:	Kutiva matshamela ya ntalu wa tindzimi hi kukombisa ni hi mintlangu.

Vululamise ra tijondzo: Ntirho lowu wuteka 90 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svimbirhi). Wungahavekisiwa ka xijondzo xa Ntivomahanyisanela, kumbe ka xijondzo xa lirimi la mapsaliwa.

Xiyenge xa kusungula:

Mujondzisi akombisa mapa wa misava, se avutisa vajondzi mayelanu ni ntsengo wa tindzimi tivulavuliwaka misaveni. Ndzhaku ka loko vahlamulile, mujondzisi atavahlamusela hi kulandza madadu ya nhlavuvavulavuli lawa makombisiwaka ka xivaningelo lexi. Mujondzisi atarhisa vutivi leringa ka xivaningelo lexi akulamusela mayelanu ni matshamela ya ntalu wa tindzimi, atikonkulu Afrika, na atikisisa ka tiko la Musambiki, nikudlunyatisa kukombisa tindzimi ta svifundzankulu, svifundzatsongo ni miganga leyi vajondzi vahanyaka ka yona. Ekufambeni ka ntirho lowu, vajondzi vafanela kuva vahlangela hi kuhanyanya kuhlawuteleni ka tindzimi leti vatitivaka.

- **Vajondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Eka vajondzi lava, ntirho lowu wungave mukhandlu wa kubasisa minhlamuselo ya lirimi lin'wana ni lin'wana.

Xiyenge xa vumbirhi:

Ka phepha leringa ni mapa wa misava, mujondzi mun'wana ni mun'wana atakheta tiko lin'we ka tikonkulu Afrika kumbe tikonkulu lin'wana. Ndzhaku, mujondzi atadorowa ni kukunyohata tiko leli alikheteke, ndzeni ka mapa, atsala mavito ya tindzimi letivulavuliwaka ka ndhawu ni ndhawu. Hikupfunetiwa hi mujondzisi, atakombisa nhlayu, hi xidzana, ya vavulavuli va tindzimi, tindhaweni tohambanahambana. Ndzhaku, angapenda mimapa hi mihlovo ya mijeke ya matiko, kuva ayengesela minhlamuselo leyimpsha.

- **Vajondzi va 6 ni 7 wa malembe:**

Kukumbeliwa kuva vajondzi vapatsa tindzimi hinkwatu ta matiko lawa makhetiweke axilaweni xa vujondzi, na kukongomiwa kuva vatolovetisiwa tijondzo tosungula ta Matematika.

Mihandzu:

Ndzhaku ka ntirho lowu, vajondzi vakhanda tsalwa litsongo, laha vangapatsaka mimapa ya matshamela ya ntalu wa tindzimi misaveni, Afrika ni le Musambiki. Tsalwa lingatsaliwa hi lirimi la mapsaliwa, liguma litolokiwa hi lirimi la vumbirhi. Matsalwa ni mimapa leyi svingahakombisiwa xilaweni xa jondzo kumbe kukombisiwa bibiliyoteka la xikolwe.

Svitirho lesvilavekaka:

Mapa wa misava, mapa wa tindzimi ta Musambiki lowu wukumekaka ka xivaningelo lexi, phepha la kukala ringatsaliwanga, xigere ni tikori.

Ntirho wa 2

Xinhloko:	Hi wihi ntumbuluku wa mavito?
Nhlokomhaka:	Ntumbuluku wa marito, minongoti yosungula ya vutivi ra ntumbuluku wa marito
Minkongomoto:	Kutwisisa lesvaku matshamela ya kuhambanahambana ka tindzimi mayelana ni ntumbuluku wa tindzimi ni mahluvukela ya tona hi kufamba ka minkama; kutiva vufuwo ra marito ya tindzimi ni kunghenisa rixaka ra nhlamuselo wa marito ni xifungo xa miyanakanyu.

Vululamise ra tijondzo: Ntirho lowu wuteka 90 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svimbirhi). Ntirho lowu wungahayendliwa ka xijondzo xa lirimi la mapsaliwa.

Ka xiyenge xa kusungula, mujondzisi atavutisa vajondzi kumbe vayitiva minhlamuselo ni ntumbuluku wa mavito ya vona. Kunyimeliwa kuva vavula mavito ya vona, ni kuva vahlamusela lesviyendleke vapsali va vona vavachula mavito lawu. Ka bulu leli, kutahumelela svitutiso mayelana ni mfambu wa rixaka, ntumbuluku ni svin'wana lesviyelanaka ni mikhuva ni mahanyela. Kuni kutshemba svaku vajondzi vanyingi avangatasvikota kuhlamusela ntumbuluku wa mavito ya vona. Laha, moya wa vutumbuluxi wa mujondzisi wutava ni lisima likulu kuhlamuseleni ka ntumbuluku wa mavito, hi ndlela yokoka mahlu. Lesvi vanyingi ka vajondzi vanga ni mavito ya xiputukezi, kuhlenganisa ntirho lowu, vafanela kuhlaya xa nchumu hi mavito ya vakokwana ni svib'ongo sva vona. Hi ndlela ya

kuyakisana, vajondzi vatahlengela hi kuhlawutela mavito ya maxaka ya mun'we ni mun'we, na vayanakanya mayelanu ni ntumbuluku wa wona, nhlamuselo ni mfambu wa mavito migangeni ya vona. Magamu ka jondzo, mujondzi atakombela kuva mujondzi ni mujondzi akhanda nsinya wa vuxaka ra yena, kusukela ka vakokwana va kupsala vapsali va yena, kutafika ka yena. Nkarhini wa kuvhalelisana, mujondzi atakombela kuva siku leritlhandlamaka, vajondzi vafamba ni xibza xa vusveki (lexitirhisiwa ka kululamisa svakuja ni kuja ha xona), nakona atakombela kuva vajondzi vakombela vapsali va vona kuva vavahlamuxela masvekela ya svakuja svokarhi sva ntumbuluku, nakukongomiwa kuvulavuliwa hi mikhuva ya ntumbuluku.

- **Vajondzi va 6 ni 7 wa malembe:**

Eka nsinya wa rixaka lowu wudoroweke, kufaneliwa kutsaliwa mavito ya maxaka.

Ka xiyenge xa vumbirhi, mujondzi ni mujondzi atahlamusela svaku ha yini akhete xibza xokarhi, athhela ab'ala vito la xona kumbe mavito man'wani ya xibza lexo. Hi kulandza, vajondzi vatatluletana lesvi mun'we ni mun'we asvitivaka mayelanu ni svibza sva vusveki ni sva kujela, vatlhela varinganana mavito ya svona ka tindzimi ta vona ni ka tin'wani, kufana ni Xiputukezi. Ka xiyenge lexi, mujondzi atahlamusela ntumbuluku wa marito (i svinene kuva mujondzi asungula hi kutilulamisa svinene kuva akongomana ni tjondzo leti). Nakona, mujondzi angahayandzisa ntirho lowu hi kukucetela mabulu mayelanu ni mikhuva ni mintoloveto ya njangu ni njangu nkarini wa kuja: kumbe vatolovela kuja hi nkarhi wun'we, kumbe vabula nkarini kumbe ndzhaku ka kuja... Laha, nkongometo i kutiviwa vufuwu ra marito ya lirimi ni lirimi, ni kusungula kuvulavula hi rixaka ra nhlamuselo wa marito, xifungo xa miyanakanyu... i ntirho lowu wunga ni lisima lelikulu kulandzeni ni le kuyentiseni ka jondzo ya ntumbuluku wa tindzimi ni nhluvuku wa tona.

- **Vajondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Kungahanghenisiwa vuxokoxoko mayelanu ni ntumbuluku wa marito, ni mintirho yin'wani, kufana ni kuringananisa marito ya ntumbuluku wa vuyencyeti, kuvulavula hi matshamela yofana ya tindzimi ta misava letohambanahambana.

Svitirho lesvilavekaka:

Kungahanghenisiwa vuxokoxoko mayelanu ni ntumbuluku wa marito, ni mintirho yin'wani, kufana ni kuringananisa marito ya ntumbuluku wa vuyencyeti, kuvulavula hi matshamela yofana ya tindzimi ta misava letohambanahambana.

Ntirho wa 3

Xinhloko:	Ahiyendleni mapa wa matshamela lawa mahirhandzeleke
Nhlokomhaka:	Vumunhu ni miganga
Minkongometo:	Kutlakusa vumunhu ra mujondzi mun'wana ni mun'wana hi kumuhlanganisa ni matshamela ya muganga wa yena; Kuyandzisa vutivi ra mavito ya tindhawu.

Vululamise ra tijondzo: Ntirho lowu wuteka 60 wa timeneti (xiyenge xin'we ntsena).

Kulaveka kuyendliwa mapa lowu vajondzi vangatawutirhisaku kuyanakanya matshamela ya muganga lowu xikolwe xikumekaka ka wona, hi kukombisa mavito ya tindhawu leti vajondzi vatitivaka. Svi ni lisima kuva vakombisa mavito ya madanyi, minambu, svinambzana, titshava, sivhlovo. Svin'we, vajondzi vangaringananisa mavito ya tindhawu lawa ya ximfumu ni lawa matirhisiwaka hi xitshungu ka tindzimi ta xona ni hi Xiputukezi. Kufambeni ka ntirho, vajondzi vangahayendla svivutisela ni lavakulu, mayelanu ni mavito ya tindhawu ta muganga, hambi hi kutirha hi mintlawa yitsongo, kukoroketeni ka misungu ya mavito ya tindhawu.

- **Vajondzi va kusukela ka 6 kufika 9 wa malembe**

Svitirho lesvilavekaka:

Kartolina la likulu ni tikori; nongoloko wa svivutiso lesvi vajondzi vangatasvitirhisaka ka svivutisela ni lavakulu. Vumbeko wa sviyenge sva misungu ya mayelanu ni mavito ya tindhawu, leyi yingatakoroketiwa hi vajondzi, ndzhaku ka loko vayendle svivutisela ni lavakulu.

Ntirho wa 4

Xinhloko:	Ahiyendleni xihlamuselamarito xa xihina
Nhokomhaka:	Ntivosvihlamuselamarito ni Ntivohlamuselo
Minkongometo:	Kutolovetisa vajondzi nhlamuselo wa xihlamuselamarito, ni kuvahlamusela mayelanu ni vuyanamu ra vuhlamuseli, kambe hi ndlela yotlhantleka ni kutsakisa, ndlela leyi yixopaxopaka vutivi ra tindzimi ta mujondzi mun'wani ni mun'wani.

Vululamise ra tijondzo:

Kuhlwela ka ntirho lowu kutayelana ni mavonela ya mujondzisi mun'wana ni mun'wana. Lesvo svivula lesvaku wungahayendlwa hi sviyenge svimbirhi kumbe hi kufamba ka lembe kumbe trimextre, hikusa mafambela ya wona mayelana ni nhlayu ya marito lawa mangatapatsiwa ka xihlamuselamarito. Hi ndlela leyi, kutakombisiwa vululamise ra tijondzo ra mawora mambirhi ntsena, ka xijondzo xa lirimi la mapsaliwa.

Kukombeliwa mujondzi ni mujondzi kuva akheta 10 wa marito lawa amarhandzaka. Hi ndlela yontlhantleka, afanela kukombisa mihlamuselo ya marito lawo, kumbe kumahlawutela. Laha, ntirho wa mujondzisi i kukombisa mujondzi ndlela yinene ya kuhlamusela marito, mayelanu ni matshamela ya marito, lawa mahlamuselaka lesvi svingakhumbiwaka ni lesvi svingakhumbiweke kusukela ka matshamela, kumbe kuhambana ka vuvun'we ra wona, hi kumaringanisa ni man'wana lawa malumbaka rixaka ra nhlamuselo wa wun'we.

Vajondzi vavulavula hi kuntlhantleka, hi lirimi leli valirhandzaka. Hikuva ali xihlamuselamarito xohlangela hi kutlhantleka, asvisindzisi kuva hinkwawu marito ni minhlamuselo sive hi lirimi lin'we. Kuheleni ka jondzo, kutapatsiwa maphepha hinkwawu lawa matsaliweke, akuva kuvumbiwa xihlamuselamarito.

- **Vajondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Mujondzisi angahafambisa jondzo na akombisa nhlamuselo ya ritoxicaca xa minhlamuselo, ni lesvaku vayendlisa kuyini kullitirhisa kusungula minhlamuselo ya marito ka xihlamuselamarito.

Loko ntirho wululamisiwe kuva wulandziwa hi kufamba ka lembe hinkwalu kumbe trimextre, kungahayendlwa buku lokhandlwa hi mavoko (vona ntirho wa 10).

Svitirho lesvilavekaka:

Lapi ni phepha. Loko svikoteka, akukombisiwe xihlamuselamarito xokarhi axilaweni xa jondzo, angava xa mukwepha kumbe xa le ka komputadori.

Ntirho wa 5

Xinhloko:	Nyamuntlha hitave vatirhi lavanene
Nhokomhaka:	Tindzimi ta svingava sva vutivi
Minkongomoto:	Kutwisa lesvaku tindzimi tiyendla lesvaku kuva ni kutwanana matshan'weni hinkwawu, angava ya vutivi kumbe man'wana; Kuhlamusela kuhambana ka mihlengéletano ya tindzimi ni svirhalanganya lesvi svihumelelaka esvigaveni sva mintirho.

- **Vajondzi va kusukela ka 6 kufika 9 wa malembe**

Hikulandza ntanga, kutatirhisiwa marito ya vutivi lawa manga phambeni, ndzeni ka minhlamuselo leinyikeliweke hi xikombamaritwana lexinga ka xivaningelo lexi.

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wuteka 60 wa timeneti (xiyenge xin'we ntsena).

Mintirho ya mintlangukombiso kumbe teyatru i majondzisa lawa matirhisiwaka ngopfu kujondziseni ka tindzimi. Majondzisa lawa mapfuneta kutiyisa vutivi royelana ni tindzimi etindhaweni leti kuvulavuliwaka tindzimi tiningi. Vangahadapitara mavonela yohambanahambana lawa kusukela ka wona vajondzi vangakotaka kupimanisa mintirho ya vona entlaweni lowukulu. Vajondzi vangahaketa mujondzi mun'we akuba akombisa dokodela na ayamukela timbabzi tohambanahambana, letivulavulaka tindzimi tohambanahambana, kuhlamuseleni ka mavabzi ya tona. Handle ka kuvulavulisana kunene, vangatirha hi mintlawa, kuva vafananisa tindzimi ta vona ni kuxuxisana mayelanu ni svilo svofana ni ntumbuluku wa mintirho yokarhi ni mixaka yokarhi ya marito, kumbe matshamela yokarhi (kufana ni nhlokomhaka ya ximbewu). Nakona, ntirho lowu wungapfuna vajondzi kulongoloxeni ka marito yoyelana ni mavabzi, lawa mangavoniwaka ka xivaningelo lexi.

Svitirho lesvilavekaka:

Kulaveka ntsena nkombisovulavulu lowuyendliwaka hi vajondzi ni xikombamaritwana lexinga ka xivaningelo lexi.

Ntirho wa 6

Xinhlokwana:	Ahiyendleni xikombamaritwana xa svimilwa
Nhlokomhaka:	Marito ya svigava sva vutivi ni ntumbuluku wa marito
Minkongometo:	Kukota kuhambanisa vito la vutshila ni la kutirhisiwa hi xitshungu (kumbe vito la ntoloveto) la svimilwa ni mabzanyi; Kutiva vufuwo ra marito ya tindzimi ta muganga.

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wuteka 135 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svinharhu), nakona wungayendliwa hi kufamba ka lembe hinkwalu, kumbe trimextre.

Mayendlela ya ntirho lowu makongoma ngopfungopfu makungu ya kujondzisa matshamela ya tindhawu hi ndlela ya vuhlengeli. I ntirho lowu wupatsaka vajondzi hinkwavu va turma eka makungu man'we, lawa mafanelaka kulandziwa hi nkarhi wa kuleha. Loko svikoteka, vajondzi vafanela kupfuxela tindhawu letinga ni svimilwa sva ntumbuluku svohambanahambana. Loko svingakoteki, vajondzi, ha mun'we ni mun'we, vangahahengeletela mixaka yohambanahambana ya svimilwa ni mabzanyi, vasvitshika sviwoma. Xa lisima svine i kukombisa mavito ya svona hi tindzimi hinkwatu letivulavuliwaka hi vajondzi lava vavumbaka turma.

- **Vajondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Mujondzisi atakombisa vito la vutshila la ximilwa xokarhi, kumbe bzanyi, ndzhaku, vajondzi vatavula mavito lawa mativiwaka mugangeni. Xiyenge lexi xingahayandzisiwa hi kuhlamusela ntumbuluku wa mavito ya ntoloveto ni lesviyendlaka kuva svimilwa ni mabzanyi svichiwa mavito lawo (matshamela, muhlovo, manun'hwelela), kutirhisiwa ka vudaho ra mavabzi, kujiwa hi vanhu kumbe hi sviharhi, kuhlayisiwa ka matshamela ya tindhawu, tinguva ta muzalo, tindhawu leti svimilwa ni mabzanyi svingakona hi ntalu, ni svin'wani.

Magan'wini ya ntirho lowu, kungayendliwa buku lokhandiwa hi mavoko, lelinga na maphepha hinkwawu ya xikombamaritwana xa svimilwa, hi kuyelana ni mintirho yin'wana leyi yinga ka xivaningelo lexi (kufana ni ntirho wa 10).

Svitirho lesvilavekaka:

Maphepha, xilemi kumbe fitakola, lapi, svimilwa ni mabzanyi.

Ntirho wa 7

Xinhloko:	Kuni mindzelekanu ka tindzimi? Kusukela ka xitsongwatsongwana ni kucinca ka matshamela ya ntumbuluku
Nhlokomhaka:	Hinkwatu tindzimi ti ni nkongometo wun'we
Nkongometo:	Kucinca mayanakanyela lawa ya ku ntsena tindzimi ta khale ka vukolonyi hi tona tikotaka kutirhisiwa ka svingava sva vutivi.

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wuteka 90 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svimbirhi).

Vajondzi vayendla nkombisovulavulu wokomaynana, na vahlamuselaka lesvaku tindzimi hinkwatu, matshan'weni hinkwawu, tiyendla lesvaku kuva ni kutwanana (kungayendliwa nkombisovulavulunyana wa nhlokomhaka ya vutuvi ra Matematika, kumbe Ntivontumbuluku, hi lirimi la mapsaliwa ni la vumbirhi, na vakombisa nringanano ni kufana ka svivuliwa sva marito ya vutshila kusukela ka lirimi la mapsaliwa kuya ka la vumbirhi ni kusukela ka lirimi la vumbirhi kuya ka la mapsaliwa, hambi hi kutwisisa ni kuyandzisa vutivi ka tindzimi ha timbirhi). Kuni kutshemba lesavku kuhambana ka vumbeko wa tindzimi kungahakarhatisa mahlamuselela ya matshamela ya tindzimi. Kambe lesvo asvivuli lesvaku kuni tindzimi leti “tingasvikoteke” kutirhisa marito ya tona esvigaveni svohambanahambana sva vutivi lokarhi, kusukela ka marito ya lesvi svingakhumbiweke kuya ka lesvi sviyelanaka ni ntumbuluku.

Svitirho lesvilavekaka:

Phepha, lapi, nkombisovulavulu wa nhlokomhaka ya xigava xokarhi xa vutivi, hi lirimi la mapsaliwa ni la vumbirhi.

Ntirho wa 8

Xinhloko:	Xivandla xa vuvulavuli
Nhlokomhaka:	Kujondza kuhlaya ni kutsala kohlela
Nkongometo:	Kupfunetela vajondzi kuyandzisa vuitivi mayelanu ni kukoteka ka kutirhisa tindzimi ta vona ta mapsaliwa kumbe letivulavuliwaka migangeni, ematshameleni hinkwawu ya mbulavulu (ximfumu, xikaya, tindhaweni ta vutenderi ra vanhu, tindhaweni tokala tingali ta Mfumu, ni kun'wani).

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wuteka 135 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svinharhu).

Ka ntirho lowu, vajondzi vafanela kulavetela ni kupatsa minkombiso ya matsalwa ya kukombisa arivaleni mavito ya tindhawu tikulu ni letitsongo, xikolweni ni le handle ka xona (tindhawu leti tigamakaneke ni xikolwe), ni laha vahanyaka kona. Handle ka matsalwa, vangahakombisa hambi svipendiwa/garafiti. Kusakela ka svitirho lesvi, vajondzisi vafanela kukombisa vajondzi akuya vatsala marito ka lirimi la vona la mapsaliwa, kumbe ka tindzimi ta muganga, akuya "vapfaleta" kumbe "kutiva hi tindzimi timbhiri" marito lawa matsaliweke ntsena hi Xiputukezi.

- **Vajondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Hi kupfuniwa hi vajondzisi, vajondzi vangahakunguhata kuyendla ni kunamekela svipeperhele sva nkombiso lesvitsaliweke hi lirimi la mapsaliwa ni hi Xiputukezi, tindleleni ni tindhaweni tin'wani ta muganga ni le xikolweni.

Svitirho lesvilavekaka:

Svipeperhele, pendi, maphepha, xilemi kumbe fitakola ni lapi.

Ntirho wa 9

Xinhloko:	Marito lawa mangakona lirin'wini
Nhlokomhaka:	Ntivomihlamuselo, Ntivomarito ni Ntivovutivi
Nkongometo:	Kutiva ni kutirha hi marito lawa vajondzi vamativaka ka lirimi la vona la mapsaliwa, akuva ndzhaku vayendla svin'we ntlawa wa marito.

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wuteka 135 wa timeneti (wuyaviwa hi sviyenge svinharhu).

Ka ntihro lowu, kulangiwa tinhlokomhaka tingalitingani. Kusakela ka tinhlokomhaka leto, vajondzi, hi xipimu xa timeneti timbirhi, vafanela kutsala marito hinkwawu lawa mayelanaka na tona. Laha, vajondzisi vanchunsekile kufambisa vajondzi kukheteni ka tinhlokomhaka tokarhi, ndzeni ka jondzo yokarhi ya xijondzo yokarhi, kumbe tinhlokomhaka handle ka svijondzo, kumbe tokhethiwa hi kuhantlana, tani hi:

- svirho sva miri
- mpahla
- svakuja ni sviphuzi
- svihari
- mintirho
- svofamba hi svona
- mihlovo

Nhlokomhaka yin'wani ni yin'wani yitathirhiwa hi ndlela ya kunchunseka. Loko vafika magamu ka nhlokomhaka yokarhi, vateketa leyilandzelaka, svifambisa svosvo sviya mahlweni.

- **Vajondzi vakusukela ka 6 kufika ka 9 wa malembe:**

Magamu ka ntirho lowu, kungahayendliwa buku lokhandiwa hi movoko, leli linga ni marito hinkwawu lawa matsaliweke hi vajondzi, tani hi laha kuyendliwaka hakona ka mintirho yin'wana leyi yinga ka xivaningelo lexi (mintirho ya 4, 6 na 10).

Svitirho lesvilavekaka:

Maphepha ni lapi.

Ntirho wa 10

Xinhloko:	Bibiliyoteka la mabuku yoyendliwa hi makhaliboti
Nhlokomhaka:	Moya wa vutumbuluxi
Minkongometo:	Kuyendla buku hi makhaliboti, buku lerihlengeletaka mintirho hinkwayu leyi yiyendliweke ndzhaku, ni kupatsa yin'wani leyi yinga ni nkongometo wofana.

Vululamise ra tijondzo:

Ntirho lowu wutateka nkama waku hambana hi kuyelana ni mintirho yin'wani leyi yingatapatsiwa ka buku leli linaveliwaka kuyendliwa.

Mayendlela atave lawa: mujondzi mun'wana ni mun'wana angahayendla buku lin'we hi makhaliboti (xisirhelo) ni maphepha (maphepha ya le ndzeni ka buku), kuva apatsa mintirho hinkwayu leyi ayiyendleke, hi kulandzela kuleleta ka xivaningelo lexi.

- **Vajondzi vakusukela ka 6 kufika ka 9 wa malembe:**

Handle ka lesvo, vajondzisi vangahaxuxisana ni vajondzi akuva vakuma tinhlokomhaka timpsha, kuhlanganisa ni kufuwisa buku, ngopfungopfu, svitsalwana, kufana ni svihlayahlaya, svivulwa, svithokozelo, svifanisu, sviyendliwa sva ntumbuluku, vutitsalelavutomi, svibukwana sva matimu ya siku ni siku, mikaringana, matsalwa yohlawutela vutshila ra muganga, tisimu, kuhlawutela ka matshamela ya macinelo, matimuntumbuluku/sviyilayila, ni svin'wani, hi lirimi la mapsaliwa kumbe hi lirimi la mapsaliwa ni hi Xiputukezi. Kunyimeliwa kuva buku la makhaliboti liyendliwa litlhela lipendiwa kusukela ka manavelela ya mujondzi mun'wani ni mun'wani.

Svitirho lesvilavekaka:

Makhaliboti, maphepha, tingoti (akuva kurhungiwa maphepha ni mapisi ya makhaliboti), svikhomanisi, xilemi, lapi ni tikori.

XIKOMBAMARITWANA

1. Kujondza kuhlaya ni kutsala

Kukota kuhlaya ni kutsala. Hikuva matsalwa hinkwawu masukela ka nukelo wa mahanyela ni matimu yokarhi, kukota kuhlaya ni kutsala sviyelana ngopfu ni vukhandli ra matsalwa ni matshamela ya vuyamukeli ra wona, angave hi mintlawa kumbe hi munhu ni munhu. Hi ntolovelo, kuhambanisiwa mayendlela ya vutijondzeli, laha kuhlaya ni kutsala svijondzisiwaka ni kujondziwa na kunga na nsindziso wolandza makungu yokarhi, ni mayendlela ya kukunguhata vujondzi ra kuhlaya ni kutsala, laha kuhlaya ni kutsala svivoniwaka tani mintirho ya vulavulisanu ndzeni ka minukelo ya mahanyela yokarhi.

2. Kriyolu

Lirimi leli litumbulukaka ni kukula kusukela ka nkumanu wa vanhu lava vangavulavuleki lirimi la lin'we, kambe hi kufamba ka nkama, lirimi leli lindzuluka lirimi la mapsaliwa la vanatiko lavampsha.

3. Kuyavanyisa ka matirhisela ya tindzimi / diglosiya

Yavanyiso wa matirhisela ya tindzimi, kumbe marin'wana, lowu wuyendliwaka hi ntwanano ni kutiveka. Kufana ni lesvi, ka yavanyiso wa matirhisela ya tindzimi lowu wa ntloveto, lirimi lelitirhiswiwaka njangwini alikumeki minukelweni ya ximfumu, tani hi svikolwe, mintirho ya vutenderi ra xitshungu ni ya vuhaxi ra mahungu. Xilesvo, vuyavanyiso ra matirhisela ya tindzimi i nkombiso wa ntalutindzimi lowokala kuringana, nakona wunyika lisima lirimi lokarhi kambe na wuchipisa lin'wani kumbe tin'wana.

4. Vuyanakanyi ra matirhisela ya tindzimi

Loko kuyiwa hi vuwun'we, vutivi ra matirhisela ya tindzimi rikombisa vutivi ra muvulavuli wokarhi mayelanu ni tindzimi: lesvi asvitivaka, matwela ni mayanakanyela, mayelanu ni tindzimi leti ativulavulaka ni tin'wana. Hinkwavu vavulavuli vasvitiva lesvaku vavulavula lirimi lokarhi, nakona vasvitiva lesvaku lirimi la vona lihambanile ni tindzimi tin'wani, vasvitiva lesvaku mun'wana ni mun'wana a ni mavulavulela ya yena, vasvikota kutwisisa loko munhu avulavula khwatsi ni loko angavulavuli hi ndlela yinene, ni svin'wani. Hi laha kuvoniwaka ha kona, angahave vutivi ra vuvulavuli ra yena ntsena, kumbe ni leriyelelaka ni vutivi ra vavulavuli van'wana. Vuitivi ra tindzimi rikoliwa ndzeni ka mahanyisanela ni vanhu van'wana, nakona rifambelana ni matwela, mayanakanyela ni ntumbuluku, lesvingapfunaka ka kutwisisa ni lisima leli vavulavuli vanyikaka mavulavulela, tindzimi ni vavulavuli va tona.

5. Vuhanyisani ra tindzimi

Xigava xa Ntivotindzimi lexivekaka lesvaku tindzimi tihanyisana ni svilo hinkwasvu lesvinga vutshan'wini ra ntumbuluku. Tindzimi tijondziwa ndzeni ka nkumanu wa mahanyisanela ya vanhu, miyanakanyu ni svilo sva ntumbuluku, lesvi svingahacincaka kumbe kucincacina hi kufamba ka minkarhi, tani hi lesvi svihumelelaka ni svihanyi sva ntumbuluku.

6. Vujondzisi ra xinto

Makungu ya vujondzisi lawa makongomaka kujondzisa kusukela ka lisima la tindzimi ni mintumbuluku ya ntikelo ya mintlawa ya vapsaliwa kumbe vanatiko. Makungu yofana ni lawa makongoma vuvekisi ni vuhlayisi ra mixaka leyi yinga ni ntsengo wutsongo wa vanhu kumbe mintlawa leyi yichipisiwaka. AMusambiki, nkameni wa vukolonyi (malembe ya 40), vujondzisi ra xinto ritirhiswe kuhlalwula, kutluleta mikhuva ni mahanyela, ni kufuma vanatiko, hi kujondzisa lirimi ni mikhuva ya mahanyela ya Xiputukezi.

7. Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi

Hinkwawu makungu ya vujondzisi lawa matirhisaka kutlula lirimi lin'we tani tindzimi ta vujondzisi ni vujondzi. Vujondzi rotirhisa tindzimi timbirhi rihambanile ni vujondzisi ra lirimi la vumbirhi, kumbe lirimi la vambe, tani xijondzo, ndzeni ka nongoloko wa tijondzo tokarhi. Hi kulandza minkongomoto yohambanahambana, kuhambanisiwa mayelanu ni mayendlela, kufana ni lawa: makungu ya wuyengeteli, makungu ya vuhunguti, makungu ya vucinci ra lirimi, makungu ya kunyuveta, ni man'wana.

8. Ntumbuluku wa marito

Vujondzi ra ntumbuluku wa marito, svivangelo sva kukumeka ka marito, minhlamuselo ni vumbeko wa wona.

9. Ntivosvihlamuselamarito

Vutivi ra svihlamuselamarito. Vutivi leriyelelana ni vuyendli ni vuxopaxopi ra mintlawu ya svihlamuselamarito, angave mayelanu ni vumbeko, mixaka, ntirhisu ni miyanakanyu leyi yiseketelaka kuyendliwa ka xihlamuselamarito xokarhi, ngopfungopfu loko kulandziwa mavonela yohlela. Hi ntoloveto, ntivosvihlamuselamarito wu ni svigava svimbirhi: vutivi royelana ni vuyendli ra svihlamuselamarito (vuxopaxopi ra svihlamuselamarito) ni vuyendli kumbe vukhandi ra svihlamuselamarito (kukunguhata ni kukhanda svihlamuselamarito).

10. Lirimi la kuhlanganisa

Lirimi la kuhlanganisa hi leli litirhisiwaka hi vanhu lava vavulavulaka tindzimi tohambana kuva vavulavulisana ha lona. Hi ntoloveto, tindzimi ta kuhlanganisa kutala kuva tive tindzimi totlula mindzelekanu ya matiko.

11. Lirimi lotlula mindzelekanu ya matiko

Lirimi lelinyikiwaka lisima kutlula tin'wani, litirhiswa tani lirimi la vumbirhi hi vahanyitiko va matiko manyingi ya misava. Minkarhi yinyingi, tindzimi totlula mindzelekanu ya matiko tipfuneteliwa hi mfambu wa kuhangalasa vukolonyi (rifuwo, vusochwa, matshamela ya mintumbuluku). Tindzimi leto hi tona titirhisiwaka hi ntalu mintirho ya Vujondzisi, minjangu ya wutenderi leyi yinga ya Mfumu ni tindhaweni ta mabindzu.

12. Lirimi la ximfumu

Lirimi leli lisimekiweke ntlaweni wa minawu ya tiko lokarhi, kumbe mugangeni wokarhi, angave hi ndlela yokhanya, kumbe yokala kukhanya. Lirimi leli litirhiswa kutongeni, mintirho ya vujondzisi ni ka mintirho ya kuhaxa mahungu ka xitshungu. Ka mivumbiwo ya matiko manyingi, kunyikiwa lisima ntsena lirimi leli, hambiloko kuvulavuliwa tindzimi tiningi tikweni.

13. Tindzimi ta Bantu

Rixakana ra tindzimi ta Bantu rivumbiwa hi kusuhi ni 600 wa tindzimi, leti tilumbaka rixaka rin'we (Nixjer-Kordofiyana), ntlawa wa (Benue-Kongu). Tindzimi leti tikumeka mugangeni lowusukelaka dzongeni ka tiko ra Kamaroxji, tihundza hi ndhawini ya phakatini ka ntikonkulu Afrika, tihangalaka hi miganga ya le dzongeni ka Afrika wa le hansi ka Sahara.

14. Tindzimi tinga nghozini ya kunyamalala

Tindzimi leti tinga ni ntsengo wutsongo svinene wa vavulavuli, hikokolaho, tikumeka nghozini ya kunyamalala. Loko tindzimi tiluza vavulavuli va tona, na tona tonyamalala.

15. Vutsongo ra ntsengo wa vavulavuli /vutsongohatiwi ra tindzimi

Ntlawa wa tindzimi leti tinganyikiweke lisima. Hambilesvi kungatwisisiwaku lesvaku i tindzimi leti tinga ni ntsengo wutsongo wa vavulavuli, minkarhi yinyingi, tindzimi tokala kunyikiwa lisima ti ni ntsengo wukulu wa vavulavuli, kutlula letinyikiwaka lisima etikweni lokarhi.

16. Vutirhisi ra tindzimi tiningi

Kutirhisiwa hi kuhanyanya ka tindzimi timbirhi kumbe kutlula etikweni, mugangeni, kumbe ntlaweni wokarhi. Minkarhi yinyingi, ntsengo wukulu wa vanhu lava vanga matshamelweni lawo vavulavula ni kutivisisa kutlula lirimi lin'we, kambe svingahayendleka kuve tindhaweni leto kukumeka vanhu lava vavulavulaka lirimi lin'we ntsena.

17. Xivandla xa vuvulavuli

Vonakalisu wa yandlalu wa vuvulavuli erivaleni, kumbe tindhaweni leti kufambafambaka vanhu, mugangeni wokarhi. Minkarhi yin'wani, tindhaweni leto kutirhisiwa lirimi lin'we ntsena - kumbe lirin'wana; ka tin'wani kuvoneka ntalutindzimi ni rifuwo ra vuvulavuli hi ntalu.

18. Vuvulavuli ra tindzimi tohambana

Loko muvulavuli wa wun'we avulavula tindzimi tohambanahambana. Kuvuliwa lesvaku munhu wokarhi i muvulavuli wa tindzimi tohambana, loko munhu lweyo avulavula kutlula lirimi lin'we.

19. Vutongi ra tindzimi

I mintirho hinkwayu leyi yiyendliwaka kusukela ka nkunguhato ni kuyanakanya kokarhi, kutonga matshamela ya kutala ka tindzimi endhaweni ya wutirheli lokarhi, hlanganu, kumbe muganga, hi kulandza minawu, muthetho, kumbe sviyimiso lesvifanelaka kufambisa matirhisela, mayanakanyela ya tindzimi letitirhisiwaka hi xitshungu. Vutongi ra tindzimi ringahasukela henhla kuya hansi, relifambisiwaka hi Mfumu, ni yin'wani mintirho ya ximfumu hambi hi leyi yokala yingali ya Mfumu, kambe natikhumbaka xitshungu. Kambe kuni vutongi lerisukelaka hansi, kuya henhla, rifambisiwaka kusukela ka matirhisela ya tindzimi loku kuvonekaka mahanyeleni ya vanhu, kumbe minjangwini.

20. Makungu ya kujondzisa hi tindzimi timbirhi

I vujondzisi leri rilandziwaka hi tindzimi timbirhi, lin'we ka tona i la mapsaliwa (kufana ni lirimi lokarhi la Musambiki), ni lin'wani, la vumbirhi (kufana ni Xiputukezi). Tindzimi ha timbirhi ti ni mfanelo ya kutirhisiwa tani ta vujondzisi ni vujondzi, ni tani hi svijondzo, ka mfambu wa makalasi ya vujondzisi. Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi ma ni kuhambanahambana misaveni. Kambe, Musambiki akhete Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi lawa ya vucinci la lirimi. Ka makungu lawa, vajondzi vajondza svijondzo svohambanahambana hi lirimi la mapsaliwa ka makalasi ya svigava svosungula, na ka kalasi la 4ne vasungula kujondza hi lirimi la Xiputukezi. Nakona, ka makalasi hinkwawu, tindzimi ha timbirhi tijondziwa tani i svijondzo, lirimi la mapsaliwa litirhisiwa kupfunetela vujondzisi ra lirimi la vumbirhi.

21. Ntivomihlamuselo

Xigava xa Ntivotindzimi xa vuxopaxopi ra mihlamuselo ya marito.

22. Vutivi ra mavito ya tindhau

I vuxopaxopi ra rinkaho, ra mavito ya tindhau, hi kukombisisa ntambuluku ni nhlamuselo ya wona. Vutivi ra mavito ya tindhau i xihlovo xa marungula ya lisima svinene, mayelanu ni vutomi ra vakokwana va hina, vahanyitiko ni matimu ya tindhau ta magidi ya malembe ndzhaku. Kuni mixaka yinyingi ya mavito ya tindhau: nkombisomati (yoyelana ni mati), nkombisomatshamela ya misava (yoyelana ni misava), nkombisovmilwa (yoyelana ni svimilwa), nkombisomavito (yoyelana ni tindhau leti tinga ni mavito lawa masukelaka ka mavito ya vanhu), nkombisotinxaka (yoyelana ni tinxaka ta vanhu), nkombisosvihari (yoyelana ni svihari), ni yin'wana mixaka.

23. Vulondzovoti ra vusvikoti

Kuyanakanyiwa lesvaku vutivi ni vusvikoti lesvikumiweke ka lirimi la mapsaliwa (kuhlaya, kutsala, kuhamusela, kutwisisa, ni svin'wani) svingahalondzovotiwa ka vujondzi ra lirimi la vumbirhi.

Mihandzu yinene ya vulondzovoti ra vusvikoti yiyelana ni mihandzu yinene ya vujondzi hi lirimi la mapsaliwa ni vutivi royenela ra lirimi la vumbirhi. Kujondza lirimi la vumbirhi hi ntshimantshima, kuvevukisa kutluleta vutivi ni vusvikoti, kusukela ka lirimi la mapsaliwa, kuya ka la vumbirhi.

24. Vucinci ra lirimi

Ndzeni ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi hi ndlela ya kucinca lirimi, kuhumelela lesvaku, ndzhaku ka nkarhi wokarhi, kucinciwa lirimi la vujondzisi ni vujondzi, leri arile hi lirimi la mapsaliwa, se kusunguliwa kujondzisiwa hi lirimi la vumbirhi. Makungu ya Vujondzisi hi Tindzimi Timbiri ya matshamela ya kucinca lirimi, hi ntloveto, mahambanisiwa hi svigava svimbirhi, anga lesvi: vucinci ra xirhangelankari (kucinciwa lirimi ndzhaku ka malembe mambirhi kumbe manharhu ka loko kusunguliwe vujondzisi ni vujondzi hi lirimi la mapsaliwa) ni vucinci ra le ndzeni ka nkarhi (kucinciwa lirimi ndzhaku ka 5 kufika 6 wa malembe ya vujondzisi ni vujondzi hi lirimi la mapsaliwa). Kucinca lirimi ka matshamela ya xirhangelankari kukarhatisa vulondzovoti ra vusvikoti, lesvi svikhumbaka hi ndlela yohomboloka mihandzu ya vujondzi, lesvi svingahumeleleki eka vucinci leri rihumelelaka ndzeni ka nkarhi.

25. Kuvulavula kopfitlanyisa tindzimi

Kuhumelela loko muvulavuli wa tindzimi timbirhi kumbe tiningi atirhisa nhlanguu wa tindzimi leti ativulavulaka, ingi hi loko tova lirimi lin'we. Ndzeni ka Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, kuvulavula kopfitlanyisa tindzimi kukombisa ndzuluku wa lisima svinene, kukuceteleni ka kuhanyanyisa ka vutirhisi ra tindzimi, ka mintirho ya Vujondzisi ni vujondzi, angari ntsena vujondzisi ra tindzimi, kambe eka hinkwasvu svijondzo sva mintirho ya Vujondzi.

TIBUKU LETITIRHISIWEKE

- Bahule, Orlando A. (2017) *Aspects of verbal morphophonology of Cilenge with special reference to negation and tense markers*. Unpublished MA Dissertation, University of South Africa.
- Baker, James & Prys Jones, Sylvia (1998). *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Benson, Carol (1997). *Relatório final sobre o ensino bilingue: Avaliação externa da experiência da escolarização bilingue em Moçambique (PEBIMO)*. Maputo: INDE.
- Eberhard, David M.; Simons, Gary F. & Fennig, Charles D. (eds.). (2020). *Ethnologue: Languages of the world*. 23th ed. Dallas: SIL International, <http://www.ethnologue.com>
- Freire, Paulo (1969). *Pedagogia do oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra.
- García, Ofelia (2009). *Bilingual education in the 21st Century: A global perspective*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Guldemann, Tom. (ed.) (2018). *The Languages and linguistics of Africa*. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Guthrie, Malcolm (1967–1971). *Comparative Bantu: An introduction to the comparative linguistics and prehistory of the Bantu languages*. Farnborough: Gregg Press.
- Hammarström, Harald; Forkel, Robert; Haspelmath, Martin & Bank, Sebastian (2020). *Glottolog 4.2.1*. Jena: MPI-SHH. <http://glottolog.org>
- Heine, Bernd & Derek, Nurse (eds.). (2005). *African languages: An introduction*. Repr. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- INDE/MINED (2003). *Programa de Ensino Básico - II Ciclo (3ª, 4ª e 5ª classes)*. Maputo: INDE.
- INE (2019). *IV Recenseamento Geral da População e Habitação 2017: Resultados definitivos*. Maputo: Instituto Nacional de Estatística.
- Leclerc, Jacques. *L'amenagement linguistique dans le monde*. Quebec: Université Laval. <http://www.axl.cefan.ulaval.ca/> [data de consulta 20/07/2020]
- Lopes, Armando (1998). The Language situation in Mozambique. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 19(5): 440-486.
- Marten, Lutz (2020). Bantu and Bantoid. In Vossen, Rainer & Dimmendaal, Gerrit J. (ed.). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press, 205-219.
- MINEDH (2019). *Estratégia de expansão do ensino bilingue (EEEB) 2020-2029*. Maputo: MiNEDH.

- NELIMO (1989). *Relatório do primeiro seminário sobre a padronização das línguas Moçambicanas*. Maputo: NELIMO/INDE.
- Ngunga, Armindo (2014). *Introdução à Linguística Bantu*. 2ª ed. Maputo: Imprensa Universitária.
- Ngunga, Armindo (2011). Monolingual education in a multilingual setting: The case of Mozambique. *Journal of Multicultural Discourses*, 6(2): 177-196.
- Ngunga, Armindo & Faquir, Osvaldo (orgs.). (2011). *Padronização da ortografia de línguas Moçambicanas: Relatório do III seminário*. Coleção As Nossas Línguas III. Maputo: CEA.
- Ngunga, Armindo & Simbine, Madalena (2012). *Gramática descritiva da língua Changana*. Coleção As Nossas Línguas V. Maputo: CEA.
- Nurse, Derek & Philippson, Gérard (2006). Common tense-aspect marks in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 27: 155-196.
- Sitoe, Bento & Ngunga, Armindo (orgs.) (2000). *Relatório do II seminário sobre a padronização da ortografia de línguas moçambicanas*. Maputo: NELIMO, Universidade Eduardo Mondlane.
- UNESCO (2015). *Declaração de Incheon e marco de ação para a implementação do objetivo de desenvolvimento sustentável 4*. Seul: UNESCO.
- UNESCO (2016). *Si no entiendes, ¿cómo puedes aprender?* Informe de seguimiento de la educación en el mundo. Documento de Política, 24. París: UNESCO.
- Van de Velde, Mark; Bostoen, Koen; Nurse, Derek & Philippson, Gérard (eds.). (2019). *The Bantu Languages*. Second Edition. London / New York: Routledge.
- Walter, Stephen L. & Benson, Carol (2012). Language policy and medium of instruction in formal education. In: Spolsky, Bernard (ed.). *The Cambridge handbook of language policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 278-300.

XIYENGETELI. Svikombamaritwana sva vutshila

A) Xikombamaritwana xosungula: Ntivuvumunhu (Irimi ni matsalwa/ntivumatsalwa)

Xiputukezi	Xichangana	#
abreviatura	xikomisu (xi-/svi-); xikanyi (xi-/svi-)	01
acento	ntikisu (mu-/mi-); xikombisahikiso (xi-/svi-)	02
acrónimo	ritonkatsano (ri-/ma-); rituntlovelo (ri-/ma-)	03
actos de fala	sviyendlo sva vulavulo (xi-/svi-); mavulavulelo manene (ma-); vulavulelo (vu-)	04
adaptação	riyelaniso (ri-/ma-); nyelaniso (mu-/mi-); ntekelelo (mu-/mi-); kudapitara (ku)	05
adivinha	xivhumbatu (xi-/svi-); xivhumbavumba (xi-/svi-); svitekateka (xi-/svi-)	06
adjectivo	rihlavuli (ri-/ma-); xikombamatshamela (xi-/svi-); xihlavariviti (xi-/ma-)	07
adjunto	xilandzandzhaku (xi-/svi-); xilandza (xi-/svi-)	08
advérbio	riyengeteli (ri-/ma-)	09
advérbio de lugar	riyengeteli ra ndhawu (ri-/ma-)	10
advérbio de modo	riyengeteli ra mayendlela (ri-/ma-)	11
advérbio de tempo	riyengeteli ra nkarhi (ri-/ma-); riyengeteli ra nkama (ri-/ma-)	12
advérbio de quantidade	riyengeteli ra ntsengo (ri-/ma-); riyengeteli ra ntalu (ri-/ma-)	13
afirmativo	mpfumelo (mu-/mi-); vulavulela ra mpfumelo (mu-/mi-); tlhelo ra kupfumela (ri-/ma-)	14
afixo	xinembeletana (xi-/svi-); xilungi (xi-/svi-); xinameki (xi-/svi-)	15
agente (gram.)	muyendli (mu-/va-); mumahi (mu-/va-); ximahi (xi-/svi-); xivangi (xi-/svi-); xiyendlisi (xi-/svi-)	16
alfabeto	mabesedi (ma-); nongoloko wa maletela (mu-/mi-); maletela (ma-)	17
antónimos	maritofularha (ri-/ma-)	18
arcaísmo	vulavulela ra xikhale (ri-/ma-); xikhale (xi-); vukhale (vu-)	19
argumentação	vuseketela (vu-); vuseketeli (vu-)	20
argumentar	kuseketela (ku-)	21
argumento	nseketelo (mu-/mi-); xiseketelo (xi-/svi-)	22
argumento verbal	xitatisoriyendli (xi-/svi-); xikombariyendli (xi-/svi-)	23
aspas	svinghenelo (xi-/svi-); tinhlayelo (n-/ti-)	24
aspecto	matshamela (ri-/ma-); matikombela (ri-/ma-)	25
aspecto verbal	matikombela ya riyendli (ma-); matshamela ya riyendli (ma-)	26
aspiração	hefemutu (mu-/mi-); hefemulu (mu-/mi-); vuhefemulu (vu-)	27
asterisco	xinyeletana (xi-/svi-)	28
atributo	rihlavuli (ri-/ma-); xikombamatshamela (xi-/svi-); xihlavariviti (xi-/ma-)	29
aumentativo (grau)	vuyengeteli (vu-); vukuluxi (vu-)	30
autor	mutwali (mu-/va-); muyendli (mu-/va-); mumahi (mu-/va-); mutumbuluxi (mu-/va-); mutsalin'winyi (mu-/va-)	31
aviso	xitivisu (xi-/svi-); xiviko (xi-/svi-); xib'iko (xi-/svi-)	32
biblioteca	bibliyoteka (ri-/ma-); bibiliyoteka (ri-/ma-); vuhlayisela bza tibuku (vu-)	33
bilingue	-a kuyelana ni tindzimi timbirhi; -a kukhuluma tindzimi timbirhi; bilingi (yi-)	34
bilinguismo	vukhulumi bza tindzimi timbirhi (vu-); vuvulavuli bza tindzimi timbirhi (vu-); vuvulavuli hi tindzimi timbirhi (vu-); vutirhisi bza tindzimi timbirhi (vu-); tindzimbirhi (ti-); vudzimbirhi (vu-)	35
categoria (lexical)	rixaka ra maritu (ri-/ti-)	36
classe nominal	ntlawa wa rivitu (mu-/mi-); rixaka ra rivitu (ri-/ti-); ntlawa wa maritu (mu-/mi-)	37
codificar	vubhali (vu-); vutsali (vu-); kuvulavulerisa (ku-)	38

código linguístico	vulavulelo (vu-); xivulavulelo (xi-/ma-)	39
competência	ntvisiso (mu-); ntvisiso (mu-); vusvikoti (vu-)	40
complemento	xitatisi (xi-/svi-); xihetisisi (xi-/svi-); xihlanganisi (xi-/svi-)	41
complemento directo	xitatisi xokongometa (xi-/svi-); xitatisinene (xi-/svi-); xiyendliwa (xi-/svi-); xiyendliwanene (xi-/svi-)	42
complemento indirecto	xitatisi xokala kukongoma (xi-/svi-); xitatisi muyamukeli (xi-/svi-); xiyendleliwa (xi-/svi-)	43
composição	vuvumbi (vu-); mavumbiwelela (ma-); nkatsaniso wa marito (mu-/mi-)	44
composto	ritonkatsano (ri-/ma-); nkatsano (mu-/mi-)	45
comunicação	yangulanu (mu-/mi-); mbhulisamu (mu-/mi-); nvulavulelo (mu-/mi-); ntsalelanu (mu-/mi-); tlhanganisu (mu-/mi-)	46
comunidade	vahanyitiko (mu-/va-); vayakitiko (mu-/va-); vahanyi va muganga (mu-/va-); vayaki va muganga (mu-/mi-)	47
conclusão	rito ropfala (ri-/ma-); rito ra vugamu (ri-/ma-); mapfalela (ma-); mahelela (ma-); mahetelelo (ma-); maqhino (ma-)	48
concordância	ntwananiso (mu-/mi-); vutwananisi (vu-); vuyelanisi (vu-)	49
concordância nominal	ntwananiso wa riviti (mu-/mi-)	50
concordância verbal	ntwananiso wa riyendli (mu-/mi-)	51
conjugação	kuhlanganisa (ku-); nhlanganiso (mu-/mi-); nhlahlu (mu-/mi-); mphandlulu (mu-/mi-)	52
conjunção	rihlanganisi (ri-/ti-)	53
consoante	xitatisi (xi-/svi-)	54
conteúdo	mongo (mu-/mi-); ntikelo (mu-/mi-); nkoka (mu-/mi-)	55
contexto	xiyimu (xi-/svi-); nukelo (mu-/mi-); xiyendlakalu (xi-/svi-); mhakeni (n-/ti-)	56
conto	nsungu (mu-/mi-); xihitana (xi-/svi-)	57
convocatória	xirhambu (xi-/svi-); mumemo (mu-/mi-)	58
coordenação (gram.)	nhlanganiso wa sviga (mu-/mi-); xivulwankatsanu (xi-/svi-)	59
cópia	ntekelelo (mu-/mi-); kopiya (ri-/ma-); nkopicho (mu-/mi-)	60
decomposição (morf.)	nhlahlo wa marito (mu-/mi-); nyavanyiso wa marito (mi-/mu-)	61
derivação	vunembeleti (vu-); davuko wa maritu (mu-/mi-); vangelo ra maritu (ri-/ma-); mpfelelo wa maritu (mu-/mi-); ntumbulukowa maritu (mu-/mi-); vuvumbi bza marito hi xirhangani ni xilandzi (vu-)	62
descodificar	kuhlamusela (ku-); kutwisisa (ku-); kutlhantlha (ku-)	63
descrição	nhlavitelo (mu-/mi-); nkombiso (mu-/mi-); ntshandzo (mu-/mi-); vuhlawuteli (vu-)	64
dialecto	ririn'wana (ri-/ti-); rivulavulela (ri-/ma-); xivulavulelo (xi-/svi-)	65
diálogo	vulavulisano (vu-); mbulavulisano (mu-/mi-); mabulu (ri-/ma-)	66
dicionário	xihlamuselamarito (xi-/svi-); xikombamarito (xi-/svi-)	67
diminutivo (grau)	ntsongohatu (mu-/mi-); kutsongohata (ku-); vutsongohatu (vu-)	68
ditado	mbitanelo (mu-/mi-); xivitanelo (xi-/svi-)	69
dois pontos	hikombirhi (yi-/ti-)	70
drama	ntlangu (mu-/mi-); darama (ri-/ma-)	71
elipse	mpumbu (mu-/mi-); nyamalalu (yi-/ti-); nyamالاتu (mu-/mi-)	72
emissor	muveli (mu-/va-); muvulavuli (mu-/va-); mutsali (mu-/va-); muhaxi (mu-/va-); munyikeli (mu-/va-); mutivisi (mu-/va-); muhlayi (mu-/va-)	73
empréstimo	ritoxilombiwa (ri-/ma-); ritulombeko (ri-/ma-)	74
ênfase	ntlakusu (mu-/mi-); ndlhunyatiso (mu-/mi-); ntikiso (mu-/mi-); nyanyulo (mu-/mi-)	75
ensino bilingue	jondzo ya tindzimi timbirhi (yi-/ti-); jondzo ya bilingi (yi-/ti-); vujondzisi hi tindzimi timbiri (vu-)	76

entoação	nsumelo (mu-/mi-); vusimu (vu-); kusima (ku-)	77
enunciado	xivulwa (xi-svi-)	78
escrita	matsalela (ri-/ma-)	79
escrita conjuntiva	matsalela yohlanganisa (ri-/ma-); matsalela yopatsanisa (ri-/ma-)	80
escrita disjuntiva	matsalela yoyavanyisa (ri-/ma-); matsalela yohambanisa (ri-/ma-)	81
eufemismo	vusasekisi (vu-); vuvevukisi (vu-); nsasekiso (mu-/mi-); vevukiso (ri-/ma-); xisasekisi (xi-/svi-); xivevukisi (xi-/svi-)	82
exagero	ntatelo (mu-/mi-); vuntatelo (vu-); kutatela (ku-); kutlulisa mpimu (ku-); kuhundzisa mpimu (ku-)	83
exemplo	xikombiso (xi-/svi-); xifananiso (xi-/svi-); xifaniso (xi-/svi-)	84
exercício	xitoloveto (xi-/svi-); ntoloveto (mu-/mi-); ntirho (mu-/mi-)	85
extorção	xitsundzuxo (xi-/svi-); xikhumbuxo (xi-/svi-); xileleto (xi-/svi-); ntsatsiyi (mu-/mi-)	86
extensão verbal	rirhavi ra riyendli (ri-/ti-); xilandzi xa rhavi ra riyendli (xi-/svi-); vunavi ra riyendli (vu-)	87
fala	mbulavulu (mu-/mi-); vulavulu (vu-); rito (ri-/ma-)	88
falante	muvulavuli (mu-/va-); mukhulumi (mu-/va-)	89
família de palavras	rixaka ra maritu (ri-/ti-)	90
flexão	nhlahlu (mu-/mi-); mphandlulu (mu-/mi-); vuhlayi (vu-)	91
flexão nominal	nhlahlu wa riviti (mu-/mi-); mphandluluwa riviti (mu-/mi-)	92
flexão verbal	nhlahlu wa riyendli (mu-/mi-); mphandluluwa riyendli (mu-/mi-)	93
fluência	vuhlampseki (vu-); -a kuhlampseka	94
fone	mpfumawulu (mu-/mi-); mpfumawuluwa mbulavulu (mu-/mi-)	95
fonema	mpfumawulwana (mu-/mi-)	96
fonética	ntivomimpfumawulu (mu-)	97
fonologia	ntivopfumu (mu-); vutivi ra mpfumawulo wa ximunhu (vu-)	98
frase	xiga (xi-/svi-)	99
futuro	nkarhi lowutaka (mu-/mi-); nkama lowutaka (mu-/mi-); nkarhi wa le mahlweni (mu-/mi-); nkama wa le mahlweni (mu-/mi-)	100
género (gram.)	rixaka (ri-/ti-)	101
grafema	nhlanga (yi-/ti-); garafema (ri-/ma-)	102
gramática	ntivumatirhisela ya ririmi (mu-); ntivumalulamisela ya lirimi (mu-); vutivi ra ririmi (vu-); buku ra ntivumatirhisela ya ririmi (ri-/ma-); garamatika (ri-/ma-)	103
grupo adjectival	ntlawa wa rihlawuli (mu-/mi-)	104
grupo nominal	ntlawa wa riviti (mu-/mi-)	105
grupo preposicional	ntlawa wa rirhangeli (mu-/mi-)	106
grupo verbal	ntlawa wa riyendli (mu-/mi-)	107
hífen	xiboho (xi-/svi-); nhlangahlanganiso (yi-/ti-)	108
hipérbole	ntatelo (mu-/mi-); kutatela (ku-); kutlulisa mpimu (ku-); kuhundzisa mpimu (ku-)	109
história	matimu (ma-); ntivomatimu (mu-); nsungu (mu-/mi-); nkaringana (mu-/mi-); xihitani (xi-/svi-); xitoriya (xi-/svi-)	110
homofonia	vufanampfumawulu (vu-)	111
homófono	mafanampfumawulu (ma-)	112
homógrafa	mafanamatsalela (ma-)	113
homografia	vufanamatsalela (vu-)	114
homonímia	vufanapeletwa (vu-)	115
homónimo	mafanapeletwa (ma-); peletwanakufana (ri-/ma-)	116
ideofone	ritoyanakanyisi (ri-/ma-); riyanakanyisi (ri-/ma-); ritsundzuxo (ri-/ma-); riyencisi (ri-/ma-)	117

idioma	ririmi (ri-/ti-); lirimi (li-/ti-)	118
imperativo	-a kurhuma; -a kusindzisa; hlalayo ra kurhuma (ri-/ma-); hlalayo ra kulerisa (ri-/ma-); leriso (ri-/ma-)	119
imperfectivo	-a kukala kuhetiseka	120
Imperfeito	-a kukala kuhetiseka	121
indicativo	hlalayo ra nkombiso (ri-/ma-); -a nkombiso	122
infixo	xitlhomeko (xi-/svi-)	123
interjeição	rihlamali (ri-/ma-)	124
interpretação	nhlamuselo (mu-/mi-); ntlhamuxelo (mu-/mi-); ntloko (mu-/mi-); vuhlamuseli (vu-); vuhlavuteli (vu-); vuxaxameti (vu-); vuringiseli (vu-)	125
interpretar	kuhlamusela (ku-); kutlhamuxela (ku-); kutoloka (ku-); kuhlavutela (ku-); kukombisa (ku-); kuringisela (ku-)	126
interrogativo	-a kuvutisa; vutiso (vu-); mbutiso (mu-/mi-)	127
intransitivo (verbo)	riyendli rokala xitatisi (ri-/ma-); riyendli rokala kukombela xitatisi (ri-/ma-); -a kukala xitatisi	128
introdução	manghenela (ri-/ma-); masungulo (ri-/ma-); rito rorhanga (ri-/ma-)	129
ironia	xifedulo (xi-/svi-); xiduvulelo (xi-/svi-); xikhovolelo (xi-/svi-)	130
leitor	muhlayi (mu-/va-); mujondzi (mu-/va-); mulerhi (mu-/va-)	131
leitura	vuhlayi (vu-); vuhlayi ra tsalwa (vu-); vulerhi (vu-); kulerha (ku-); kuhlaya (ku-)	132
leitura oral	hlalayo ra mpfumawulo (ri-/ma-); kuhlaya svitwala (ku-)	133
leitura silenciosa	kuhlaya hi miyehleketo (ku-); hlalayo ra ximbeveve (ri-/ma-); kuhlaya svitwiwa hi wena wexe (ku-)	134
ler	kuhlaya (ku-); kujondza (ku-); kulerha (ku-)	135
letra	letela (ri-/ma-); letera (ri-/ma-); nhlangampfumawulo (yi-/ti-)	136
letra cursiva	letela ra mavoko (ri-/ma-)	137
letra de imprensa	letela ra muchini (ri-/ma-)	138
letra maiúscula	letela ra rikulu (ri-/ma-)	139
letra minúscula	letela ra ritsongo (ri-/ma-)	140
língua	lirimi (li-/ti-); ririmi (ri-/ti-)	141
língua estrangeira	ririmi ra vambe (ri-/ra-); lirimi la matiku ya vambe	142
língua materna	ririmi ra mapsaliwa (ri-/ti-); lirimi la mapsaliwa (li-/ti-); lirimi la mapsalwa (li-/ti-); ririmi ra maveleko (ri-/ti-); lirimi la maveleko (li-/ti-); ririmi ra le kaya (ri-/ti-)	143
língua segunda	ririmi ra vumbirhi (ri-/ti-); lirimi la vumbirhi (li-/ti-); ririmi ra vumbirhi ra nvulavula (ri-/ti-)	144
linguagem	mavulavulelo (ri-/ma-); makhulumela (ri-/ma-); vulavulela (v-); vulavulelo (vu-)	145
literatura	matsalwa (ma-); ntivomatsalwa (mu-)	146
marca de objecto	xikombisu xa xitatisi (xi-/svi-); xitwananisi xa xitatisi (xi-/svi-); xikombisu xa xiyendliwa/xiyendleliwa (xi-/svi-); xitwananisi xa xiyendliwa/xiyendleliwa (xi-/svi-)	147
marca de sujeito	xikombisu xa ritirhi (xi-/svi-); xikombisu xa nhlokomhaka (xi-/svi-); xikombisu xa muyendli (xi-/svi-); xitwananisi xa ritirhi ni riyendli (xi-/svi-); xitwananisi xa nhlokomhaka ni riyendli (xi-/svi-); xitwananisi xa xiyendli ni riyendli (xi-/svi-)	148
máxima	xivulwa (xi-/svi-); xivuriso (xi-/svi-)	149
mensagem	rungula (ri-/ma-); ndzava (yi-/ti-); nyani (yi-/ti-)	150
metáfora	xigego (xi-/svi-); xigege (xi-/svi-)	151
metonímia	xikomelavito (xi-/svi-)	152
modo (verbal)	tshamelo ra riyendli (ri-/ma-)	153
monolingue	-a ririmi rin'we; -a kuvulavula ririmi rin'we; muvulavula wa ririmi rin'we (mu-/va-)	154
monólogo	kuvulavula wexe (ku-); kukhuluma wexe (ku-); vukhulumawexe (vu-)	155
morfema	xiyaki xa maritu (xi-/svi-); xiyaki (xi-/svi-); xinembeletana (xi-/svi-)	156

morfologia	ntivumavumbiwela ya maritu (mu-); vumbeko wa marito (vu-)	157
multicultural	mintumbulukukutala (mi-); a mintumbuluku yinyingi (mi-); mpatsanu wa mintumbunuku (mu-/mi-)	158
multilingue	ntalutindzimi (mu-/mi-); tindzimakutala (ti-); -a tindzimi tiningi; -a kutirhisa tindzimi tiningi (ti-); muvulavuli wa tindzimi tiningi (mu-/va-); mpatsanu wa tindzimi tiningi (mu-/mi-)	159
multilinguismo	vutirhisi bza tindzimi tiningi (vu-); vupatsani bza tindzimi tiningi (vu-); vukhulumi bza tindzimi tiningi (vu-); vuvulavuli bza tindzimi tiningi	160
narração	rungulo (ri-/ma-); nhlavutelo (mu-/mi-); nxaxameto (mu-/mi-); vutshandzi (vu-); vuvulavuli (vu-)	161
narrador	murunguli (mu-/va-); muvulavuli (mu-/va-); muhlavuteli (mu-/va-); mutshandzi (mu-/va-)	162
nasal	-a nhompfu; -a xinhompfu; -a kunhompfuhatiwa	163
nasalização	vunhompfuhatu (vu-); kunhompfuhata (ku-)	164
negação	nandzulu (mu-/mi-); nkaneto (mu-/mi-); kunandzula (ku-); kukaneta (ku-); vuyali (vu-); xiyalisi (xi-/svi-)	165
negativo	-a kunandzula; -a kuyala; -a kukaneta; vulavulela ra nandzulu (vu-)	166
neologismo	rito rimpsha (ri-/ma-); rito rahakutumbuluka (ri-/ma-); rito rahakunghenaka ririn'wini (ri-/ma-)	167
nome	riviti (ri-/ma-); rivitinkulu (ri-/ma-); vitu (ri-/ma-)	168
núcleo (sintagmático)	nhoko ya xigana (yi-/ti-); ntshinya ra xigana (ri-/ma-); nhloko (yi-/ti-); mufumi (mu-/va-)	169
objectivo	nkongometo (mu-/mi-); xikongomelo (xi-/svi-)	170
objecto (complemento)	xitatisi (xi-/svi-); xihetisisi (xi-/svi-)	171
objecto directo	xiyendlwiwa (xi-/svi-); xiyendliwanene (xi-/svi-); xitatisinene (xi-/svi-); xihetisisi xokongometa (xi-/svi-)	172
objecto indirecto	xiyendleliwa (xi-/svi-); xihetisisi xokala kukongoma (xi-/svi-); xitatisi muyamukeli (xi-/svi-)	173
objecto primário	xitatisinkulu (xi-/svi-); xitatisi xorhanga (xi-/svi-)	174
objecto secundário	xitatisinandza (xi-/svi-); xitatisimbirhi (xi-/svi-)	175
oclusivo	xitatisi xa mpfaleko (xi-/svi-); xipfaleki (xi-/svi-); -a kubulukelandzeni (xi-/svi-)	176
ortografia	matsalela (ma-); mabhalelo (ma-)	177
padronizar	kuveka naweni (ku-); kufananisa (ku-)	178
padronização (da ortografia)	vufananisi bza matsalela (vu-); kufananisa matsalela (ku-); kuveka nawu ka matsalela (ku-)	179
palavra	rito (ri-/ma-)	180
parágrafo	ndzimana (yi-/ti-)	181
passado (tempo verbal)	nkarhi wuhundzeke (mu-/mi-); nkarhi lowuhundzeke (mu-/mi-); nkarhi wa khale (mu-/mi-)	182
peça teatral	teyaturu (ri-/ma-); darama (ri-/ma-)	183
pejorativo	xipoyilo (xi-/svi-); xirhuku (xi-/svi-); kupoyila (ku-); xifedulo (xi-/svi-); -a kufedula; -a kupoyila; -a kurhuka	184
perfectivo	-a kuhetiseka; vuhetiseki (vu-)	185
personagem	murunguliwa (mu-/va-); mukumeki (mu-/va-); munhu (mu-/va-)	186
personificação	vumunhuhati (vu-); kumunhuhata (ku-)	187
pessoa gramatical	muyendli (mu-/va-); munhu (mu-/va-);	188
plural	vunyingi (vu-)	189
plurilinguismo	vutirhisi bza tindzimi tiningi (vu-); vupatsani bza tindzimi tiningi (vu-); tindzimi mpatsanu (ti-)	190
poema	xithokozelo (xi-/svi-); xiphatu (xi-/svi-)	191
poesia	xithokozelo (xi-/svi-); xiphatu (xi-/svi-); vuthokozelo (vu-); vuphatu (vu-)	192

polissemia	vutlhamuselo bzingingi (vu-); -a mintlhamuselo yinyingi;	193
ponto	xihiko (xi-/svi-); hiko (ri-/ma-); pontu (yi-/ti-)	194
ponto e vírgula	hikohefemulo (yi-/ti-); hikwana (yi-/ti-)	195
ponto de exclamação	hikonhlamalu (yi-/ti-); xihlamalo (xi-/svi-); nhlanganhlamalu (yi-/ti-)	196
ponto de interrogação	hikovutiso (yi-/ti-); nhlangavutiso (yi-/ti-); nhlangambutiso (yi-/ti-)	197
ponto final	hiko (yi-/ti-); hikokupfalahiko (yi-/ti-); hikohtetelo (yi-/ti-)	198
pontuação	vuhikahati (vu-); kuhikahata (ku-)	199
predicado	rivuli (ri-/ma-)	200
prefixação	vulungi bza svirhangí (vu-); kulunga svirhangí (ku-); vurhangelisi (xi-/svi-)	201
prefixo	xirhangí (xi-/svi-)	202
prefixo de classe	xirhangí xa ntlawa wa riviti (xi-/svi-); xirhangiriviti (xi-/svi-)	203
preposição	rirhangeli (ri-/ma-); xirhangeli (xi-/svi-)	204
presente (tempo verbal)	nkarhi wa svosvi (mu-/mi-); xisvosvi (xi-)	205
pretérito imperfeito	nkarhi wuhundzekewungahetisekanga (mu-/mi-); nkarhi wuhundzeke wungahetisekangiki (mu-/mi-)	206
pretérito perfeito	nkarhi wuhundzekewuhetisekeke (mu-/mi-); nkarhi wuhetisekeke (mu-/mi-)	207
pronome	risivi (ri-/ti-)	208
pronome absoluto	risivinene (ri-/ma-)	209
pronome demonstrativo	risivi ra kukomba (ri-/ma-); rikombisi (ri-/ma-); risivikomba (ri-/ma-)	210
pronome interrogativo	risivi ra kuvutisa (ri-/ma-); risivivutiso (ri-/ma-)	211
pronome pessoal	risivi ra xiviri (ri-/ma-)	212
pronome possessivo	risivi ra vun'winyi (ri-/ma-); risivivun'winyi (ri-/ma-); rifumi (ri-/ma-)	213
pronome reflexo	risivi ra ntlhelelo (ri-/ma-); risivi ra ritlhelelo (ri-/ma-)	214
pronúncia	mavulela (ri-/ma-); makhulumela (ri-/ma-); vulelo (vu-); vulavulelo (vu-)	215
proposição	xivulwa (xi-/svi-)	216
protagonista	muhumeleli (mu-/va-); mukumeki wa nkonka (mu-/va-); muyimeleli (mu-/va-)	217
provérbio	xivuriso (xi-/svi-); xihlayahlaya (xi-/svi-); mahiri (ri-/ma-)	218
qualificador	rihlawuli (ri-/ma-); xikombamatshamela (xi-/svi-); xihlavariviti (xi-/ma-); riphatu (ri-/ma-); ribumabumeli (ri-/ma-)	219
quantificador	vuhlayintsengo (vu-); -a kuhlaya ntsengo; -a kub'ala ntsengo; -a kuhlaya mpimu; -a kub'ala mpimu	220
radical	tshinya (ri-/ma-); nsinya (mu-/mi-)	221
raiz	rimintsu (ri-/ti-); mintsu (yi-/ti-)	222
raiz nominal	rimintsu ra riviti (ri-/ti-); mintsu ya riviti (yi-/ti-); rimitsuriviti (ri-)	223
raiz verbal	rimitsu ra riyendli (ri-/ti-); mintsu ya riyendli (yi-/ti-); rimitsuriyendli (ri-)	224
receptor	muyamukeli (mu-/va-); muyingisi (mu-/va-); murheyi wa ndleve (mu-/va-); mutsaleliwa (mu-/va-); xiyamukeli (xi-/svi-)	225
recursividade	vuphindaphindhi (vu-); vuvuyeleli (vu-)	226
redação	numbotsalwa (mu-/mi-); vuvumbi ra tsalwa (vu-); kuvumba tsalwa (ku-); xitsalwana (xi-/svi-)	227
reduplicação	vuban'qi (vu-); kuban'qa (ku-); ban'qa (ri-/ma-)	228
reocorrência	vuyelelo (vu-); vuyelelo (vu-)	229
repetição	vuphindaphindhi (vu-)	230
resumo	nkatsakanyu (mu-/mi-); nkomiso (mu-/mi-)	231

reticências	svihikwana (svi-)	232
semivogal	xitwalana (xi-/svi-); xitwalinyana (xi-/svi-)	233
sigla	xikomisorito (xi-/svi-); xikomiso (xi-/svi-)	234
significado	nhlamuselo (mu-/mi-); ntlhamuselo (mu-/mi-)	235
significante	xihlamuseliwa (xi-/svi-); xitlhamuseliwa (xi-/svi-)	236
sílaba	peletwana (ri-/ma-)	237
sinal de pontuação	xihikahatu (xi-/svi-); nhlangaxikombisu (n-/ti-); xifungu xa vuhikahatu (xi-/svi-)	238
singular	vun'we (vu-); xivun'we (xi-)	239
sinonímia	vub'izweni (vu-); vuvizweni (vu-)	240
sinónimo	ritomab'izweni (ri-/ma-); ritomavizweni (ri-/ma-)	241
sintagma	xigana (xi-/svi-); ntlawa wa marito (mu-/mi-)	242
síntese	nkatsakanyu (mu-/mi-); nkomiso (mu-/mi-)	243
som	mpfumawulu (mu-/mi-)	244
sonoro	mpfumu (mu-/mi-); mpfumawulo (mu-/mi-); -a kupfuma; -a mpfumu	245
substantivo	riviti (ri-/ma-); riviti nkulu (ri-/ma-); vitu (ri-/ma-);	246
substantivo próprio	rivitavito (ri-/ma-)	247
substantivo comum	riviti svilo (ri-/ma-); riviti ra svilo (ri-/ma-)	248
substantivo abstracto	riviti yanakanyisiwa (ri-/ma-); riviti ra sviyanakanyisiwa (ri-/ma-)	249
substantivo colectivo	riviti ntlawa (ri-/ma-); riviti ra mintlawa (ri-/ma-)	250
sufixação	vulungi bza svilandzi (vu-); kulunga svilandzi (ku-); vulantzi (vu-)	251
sufixo	xilandzi (xi-/svi-)	252
sujeito	ritirhi (ri-/ma-); xiyendli (xi-/svi-); nhlokomhaka (yi-/ti-)	253
sumário	nkatsakanyu (mu-/mi-); nkomiso (mu-/mi-); nhlokomhaka (yi-/ti-)	254
teatro	ntivovokombisi (mu-); teyaturu (ri-/ma-); vukombisi bza madarama (vu-)	255
tema	nhlokomhaka (yi-/ti-); tshinya (ri-/ma-)	256
tema nominal	tshinyariviti (ri-/ma-); tshinya ra riviti (ri-/ma-)	257
tema verbal	tshinyariyendli (ri-/ma-); tshinya ra riyendli (ri-/ma-)	258
tempo (verbal)	nkama wa riyendlo (mu-/mi-); nkarhi wa riyendlo (mu-/mi-)	259
texto	tsalwa (ri-/ma-)	260
título	xinhloko (xi-/svi-); vito (ri-/ma-)	261
tom	mpimu wa mpfumawulu (mu-/mi-); ntikiso wa mpfumawulu (mu-/mi-)	262
tradução	vutoloki (vu-); ntoloko (mu-/mi-); kutoloka (ku-)	263
traduzir	kutoloka (ku-); kutaradzira (ku-); kucancula (ku-); kuphindula (ku-)	264
transitivo (verbo)	riyendli rokombela xitatisi (ri-/ma-)	265
travessão	xitlhengulu (xi-/svi-)	266
variação	hambanu (mu-/mi-); kuhambana (ku-); vucinci (vu-)	267
variante linguística	ririn'wana (ri-/ti-); lirin'wana (li-/ti-)	268
verbo	riyendli (ri-/ma-)	269
verbo auxiliar	riyendlimfuneto (ri-/ma-); riyendli ropfuna (ri-/ma-)	270
verbo estativo	riyendlixitshamelo (ri-/ma-)	271
verbo intransitivo	riyendli rokala xitatisi (ri-/ma-); riyendli rokala kukombela xitatisi (ri-/ma-); riyendli rokala xiyendliwa (ri-/ma-)	272
verbo principal	riyendlitshinya (ri-/ma-); riyendlintsindza (ri-/ma-); riyendlinkulu (ri-/ma-)	273
verbo transitivo	riyendli rokombela xitatisi (ri-/ma-); riyendlixiyendliwa (ri-/ma-); riyendlixitatisi (ri-/ma-)	274
verso (poesia)	vhesi (ri-/ma-); ndlela (yi-/ti-); vhersu (ri-/ma-); nxaxameto wa xithokozelo (mu-/mi-)	275

vibrante	mpfumurhurhumela (mu-/mi-); -a kurhurhumela; -a kutsekatseska	276
vírgula	hefemulu (yi-/ti-); xihefemulu (xi-/svi-)	277
vocabulário	marito ya mbulavulu ya ririmi (ri-/ma-); xihlamuselamarito (xi-/svi-)	278
vogal	xitwali (xi-/svi-)	279
vogal breve	xitwalikukoma (xi-/svi-); xitwalinyana (xi-/svi-)	280
vogal final	xitwali xohetelela (xi-/svi-); xiheteleli (xi-/svi-)	281
vogal longa	xitwalikuleha (xi-/svi-); xitwali xoleha (xi-/svi-)	282

B) Xikombamaritwana xa vumbirhi: Ntivuvumunhu (lirimi ni matsalwa/ntivumatsalwa)

Xiputukezi	Xichangana	#
Abril	Dzivamisoko (mu-/va-); Abirili (mu-/va-)	01
absorvente	xipsongi (xi-/svi-); xipsompsi (xi-/svi-); -a kupsonga; -a kupsompsa	02
adição	vupatsi (vu-); vuhlanganisi (vu-); vuyengeteli (vu-); nhlanganiso (mu-/mi-); kupatsa (ku-); kuhlanganisa (ku-); kuyengetela	03
Agosto	Mhawuri (mu-/va-); Agoxtu (mu-/va-)	04
aleatório	-a kukotlanisa; -a kukotlana	05
álgebra	alixjebra (ri-/ma-)	06
algoritmo	logoritimu (ri-/ma-)	07
altura	vulehi (vu-); kuleha (ku-)	08
ângulo	yinhla (yi-/ti-); khona (ri-/ma-); mpfulamu (mu-/mi-)	09
ângulo agudo	yinhlagudu (yi-/ti-); mpfulamu wa gudu (mu-/mi-)	10
ângulo giro	yinhlarendzeleko (yi-/ti-); yinhlarendzeveto (yi-/ti-); mpfulamurendzeleko (mu-/mi-)	11
ângulo obtuso	yinhlabutuzu (yi-/ti-); mpfulamubutuzu (mu-/mi-)	12
ângulo raso	yinhlayandlaleka (yi-/ti-); mpfulamuyandlaleka (mu-/mi-)	13
ângulo recto	yinhla yololama (yi-/ti-); yinhlanene (yi-/ti-); mpfulamu wololana (mu-/mi-)	14
ângulo interno	yinhlahpakathi (yi-/ti-); yinhlandzeni (yi-/ti-); mpfulamundzeni (mu-/mi-)	15
ângulo externo	yinhlahandle (yi-/ti-); mpfulamuhandle (mu-/mi-)	16
área	ndhawu (n-/ti-); xivandla (xi-/svi-)	17
aresta	nkonyo (n-/ti-); xikhutu (xi-/svi-)	18
aritmética	ntivotinhlayo (mu-); ntivo wa tinlhayo (mu-); aritmetika (ri-); ritimetika (ri-)	19
átomo	atomu (ri-/ma-); vutsongoto (vu-/mi-)	20
Austral	Dzonga (ku-); -a le Dzongeni; -a vudzonga	21
axioma	nongoti (mu-/mi-)	22
balança	xikalu (xi-/svi-); balansa (ri-/ma-); xipimontiko (xi-/svi-)	23
base	tshinya (ri-/ma-); tshaku (ri-/ma-); xiyimisa (xi-/svi-)	24
centímetro	sentimita (yi-/ti-); sentimeturu (ri-/ma-)	25
cilindro	silindru (ri-/ma-); silunduru (ri-/ma-)	26
círculo	xirhendzeleko (xi-/svi-); sirikulu (li-/ma-); vuyandlalu bza rhandzana (vu-); nkati (mu-/mi-)	27
circunferência	xirhendzevutani (xi-/svi-); xirhendzelekwanani (xi-/svi-); sirikuferensa (ri-/ma-)	28
comutativa (propriedade)	vucinci (vu-); kucinca (ku-)	29
comparação	nfananiso (mu-/mi-); mpimaniso (mu-/mi-); xipimaniso (xi-/svi-)	30
composto	mpatanu (mu-/mi-)	31
comprimento	vulehi (vu-); vunavi (vu-)	32
condutor (elect.)	ntambhu ya gezi (yi-/ti-); xifambisa gezi (xi-/svi-)	33

cone	mpalu (mi-/mu-); kone (ri-/ma-)	34
conjunto	ntlawa (mu-/mi-); xikatsa (xi-/svi-)	35
cuco	kubu (ri-/ma-)	36
décima	vukhume (vu-)	37
decimal	-a vukhume	38
denominador	denominatori (ri-/ma-); nhlayuhansi (yi-/ti-); nhlayoxiyave (yi-/ti-)	39
desidratação	mpsongeko wa mati (mu-/mi-); a- kuhela mati; vukalamati (vu-); vuhavamati (ri-); kupsongeka mati (ku-)	40
Dezembro	N'wendzambahala (mu-/va-); N'hwendzambahala (mu-/va-); Dezemburu (mu-/va-)	41
diagonal	xihindzakanyi (xi-/svi-)	42
diagrama	diyagarama (ri-/ma-); mindzhatinkombiso (mi-)	43
diâmetro	mpandzu (mu-/mi-); diyameturu (ri-/ma-)	44
dígito	dixitu (ri-/ma-); nhlanganhlayu (yi-/ti-); nhlangantsengo (yi-/ti-); xikombanlhayo (xi-/svi-)	45
dilatação	ndlandlamuku (mu-/mi-); yanyuku (mu-/mi-); kundlandlamuka (ku-); kuyanyuka (ku-)	46
dimensão	mpimu (mu-/mi-); vukulu (vu-)	47
distância	mpfhuka (mu-/mi-)	48
distributiva(propriedade)	nyavelo (mu-/mi-); -a yavelo; yavelo (mu-/mi-)	49
divisão	vuyavanyisi (vu-); vuyavanisu (vu-); vuyavi (vu-); kuyavanyisa (ku-); kuyavanisa (ku-); kuyava (ku-)	50
divisível	-a kuyavanyiseka; -a kuyaveka; vuyaveko (vu-); vuyaveki (vu-)	51
divisor	xiyavanyisi (xi-/svi-); nhlayuhansi (yi-/ti-); muyavanisi (mu-/va-)	52
dobro	muban'qu (mu-/mi-); phindhu (mu-/mi-)	53
ebulição	muvalo (mu-/mi-); kuvila (ku-)	54
eixo	yexo (yi-/ti-); yenxo (yi-/ti-)	55
electricidade	gezi (ri-/ma-); magezi (ma-); ndzilo wa gezi (mu-/mi-)	56
elemento	xirho (xi-/svi-); xivumbi (xi-/svi-)	57
equação	yekwasawu (n-/ti-)	58
esfera	xirhendzevutani (xi-/svi-)	59
esquadro	xikwere (xi-/svi-); xikwaduru (xi-/svi-)	60
estatística	vukoli ni vukambisisi ra tinhlayu (vu-)	61
Este	Wuxeni (ku-); Vuxa (ku-); Vutsonga (ku-); Vudzonga (ku-); Vuhumajambu (ku-)	62
estímulo	nyanyulu (mu-/mi-); nyanyurisu (mu-/mi-); nkucetelo (mu-/mi-); xinyanyukisi (xi-/svi-); xikucetelo (xi-/svi-)	63
evaporação	wunkahelo (wu-); mpepuku (mu-/mi-); kupepuka (ku-)	64
factor (mat.)	xiyandzisi (xi-/svi-); fatori (ri-/ma-)	65
Fevereiro	Nyenyenyana (mu-/va-); Fevereru (mu-/va-)	66
figura	xivono (xi-/svi-); xivonekiso (xi-/svi-); xifaniso (xi-/svi-)	67
fracção	xiyenge (xi-/svi-)	68
gás	gaxji (ri-/ma-); xihangalaki (xi-/svi-)	69
gaseificação	wugaxjisi (vu-)	70
geometria	xjeyometeriya (ri-/ma-); xjeyometriya (ri-/ma-)	71
gráfico	garafiku (ri-/ma-); mindzhatinkombiso (mi-)	72
grama	garama (ri-/ma-)	73
hidratação	vumatihati (vu-); kumatihata (ku-); kuve ni mati mirini (ku-)	74
horizontal	-a kuyetlela; yetlelo (ri-); riyetlelo (ri-); riyetlelli (ri-)	75
ião	iyawu (yi-/ti-); iyoni (yi-/ti-); ayoni (yi-/ti-)	76

íman	xikokansimbi (xi-/svi-); xihomansimbi (xi-/svi-); xoki (ri-/ma-)	77
ímpar	muhofo (mu-/mi-); nhlayofandzenga (yi-/ti-); -a kufandzenga	78
inércia	kuyima (ku-); vunyimi (vu-)	79
Inverno	Vuxika (vu-); Xixika (xi-)	80
isolador	xitsavuxo (xi-/svi-); xihlambulo (xi-/svi-); -a kutsavuxa; -a kuhlambula	81
Janeiro	Sunguti (mu-/va-); Janeru (mu-/va-)	82
Julho	Mawuwana (mu-/va-); Julhu (mu-/va-)	83
Junho	Khotavuxika (mu-/va-); Junyu (mu-/va-)	84
lado	tlhelo (ri-/ma-); qala (ri-/ma-)	85
largura	vuyanami (vu-); vuyanamu (vu-); yanamu (ri-/ma-); kuyanama (ku-)	86
lateral	-a thlelo; -a le thhelweni	87
legenda	nhlawutelo (mu-/mi-); xihhamuselo (xi-/svi-); xihlamuxelo (xi-/svi-); lexjenda (ri-/ma-)	88
linha	ndzhati (mu-/mi-); lixaxa (li-/ti-)	89
linha horizontal	ndzhati wa kuyetlela (mu-/mi-); ndzhatiyetlelo (mu-/mi-)	90
linha vertical	ndzhati wa kuyima (mu-/mi-); ndzhatinyima (mu-/mi-)	91
líquido	xihalaki (xi-/svi-); nhluluku (mu-/mi-); -a kusalaka; -a mati	92
logarítmo	logaritimu (ri-/ma-)	93
Maio	Mujaxihi (mu-/va-); Mayu (mu-/va-)	94
Março	Nyenyankulu (mu-/va-); Marsu (mu-/va-)	95
massa	ntiko (mu-/mi-)	96
matemática	matimatika (yi-); matematka (yi-); vutivinhlayu (vu-)	97
matéria	xilo (xi-/svi-); nchumu (mu-/mi-); xitiyeli (xi-/svi-); xitiyi (xi-/svi-)	98
mediana	vuxikarhi (vu-); mediyana (ri-/ma-)	99
metro	nkono (mu-/mi-); metru (mu-/mi-); meturu (mu-/mi-)	100
milímetro	milimita (yi-/ti-)	101
minuto	meneti (yi-/ti-); minutu (mu-/mi-)	102
molécula	mulekula (mu-/mi-)	103
multiplicação	vuyandzisi (vu-); muyandziso (mu-/mi-); kuyandzisa (ku-)	104
multiplicativo	xiyandzisiwi (xi-/svi-); vuyandzisiwa (vu-)	105
multiplicador	xiyandzisi (xi-/svi-); muyandzisi (mu-/va-)	106
multiplicando	xiyandzisiwi (xi-/svi-)	107
múltiplo	yandzisiwo (n-/ti-); nhlayuhenhlanene (yi-/ti-)	108
negativo	nyalo (mi-/mu-); -a kukiyela; -a kuchota; -a le hansi ka hava; -a le hansi ka zero	109
neutro	xihavantirho (xi-/svi-); xihavaghezi (xi-/svi-); -a kuxaluza;	110
Nordeste	N'walunguvuxa (ku-)	111
Noroeste	N'walungumpelajambu (ku-)	112
Norte	N'walungu (ku-)	113
Novembro	Hukuri (mu-/va-); Novemburu (mu-/va-)	114
núcleo	momgo (yi-/ti-); ntsindza (mu-/mi-); xintsindza (xi-/svi-)	115
numerador	nhlayuhenhla (yi-/ti-); xihlayeli (xi-/svi-)	116
numeral	xinhlayo (xi-/svi-); numerali (yi-/ti-)	117
número	nhlayu (yi-/ti-); nombori (yi-/ti-); numeri (yi-/ti-)	118
número ímpar	nhlayufadzenga (yi-/ti-); nhlayomuhoho (n-/ti-)	119
número inteiro	nhlayuxiviri (yi-/ti-); nhlayu yoyanela (yi-/ti-)	120

número par	nhlayuringanu (yi-/ti-); nhlayomuban'qwa (n-/ti-)	121
Ocidente	Mpelajambu (ku-); Vupelajambu (ku-)	122
Oeste	Mpelajambu (ku-); Vupelajambu (ku-)	123
organismo	xivumbiwa (xi-/svi-); xivumbeko (xi-/svi-); miri (mu-/mi-)	124
Oriente	Vuxa (ku-); Vutsonga (ku-); Vurhonga (ku-); Vuhumajambu (ku-)	125
Outono	Xixikana (xi-/svi-); Rixungwa (ri-/ma-)	126
Outubro	Nhlangula (mu-/va-); Otuburu (mu-/va-)	127
oxigénio	moyatenga (mu-/mi-); moyanene (mu-/mi-); okisixjeniyu (ri-/ma-)	128
padrão	vunaweni (vu-); xipimo (xi-/svi-); xifanisu (xi-/svi-); -a mpimu; -a nawu; a-kufananisiwa	129
par	nhlayuringanu (yi-/ti-); muban'qwa (mu-/mi-)	130
paralelogramo	paralelogaramu (ri-/ma-)	131
pentágono	yihlantlhanu (yi-/ti-); xinhlantlhanu (xi-/svi-); pentagonu (ri-/ma-)	132
percentagem	xidzana (xi-/svi-); perisentaxje (ri-/ma-)	133
perímetro	rhendzeleko (mu-/mi-); perimeturu (ri-/ma-)	134
peso	ntiko (mu-/mi-); vubindzi (vu-); pezu (ri-/ma-); kutika (ku-); kubindza (ku-)	135
pictograma	pitogarama (ri-/ma-); xikombanhlayi (xi-/svi-)	136
pirâmide	mboxongo (mu-/mi-); piramidi (ri-/ma-)	137
plano (superfície)	vuyandlalulu (vu-); xiphampha (xi-/svi-); ximphampha (xi-/svi-); -a kululama	138
plano inclinado	xiphampharhelelo (xi-/svi-)	139
Poente	Mpelajambu (ku-); Vupelajambu (ku-)	140
polo	yinhlafularha (yi-/ti-); polu (ri-/ma-)	141
ponto	nhlanganiso (mu-/mi-)	142
ponto cardeal	mheho (yi-/ti-); meho (yi-/ti-); moya (mu-/mi-)	143
positivo	-a le henhla ka zeru; -a le henhla ka hava	144
Primavera	Rihlata (ri-); Minyukwana (mi-)	145
prisma	pirixjima (ri-/ma-)	146
probabilidade	nkaringetelo (mu-/mi-); xilangutelo (xi-/svi-)	147
problema	xiphiquo (xi-/svi-); purubulema (ri-/ma-)	148
produto (mult.)	yandziso (mu-/mi-); yandzisiwo (mu-/mi-); handzu (mu-/mi-)	149
proporção	mpimaniso (mu-/mi-); mpimu (mu-/mi-); poriporisawu (ri-/ma-)	150
quadrado	yinhlamunenene (yi-/ti-); xinhlamunenene (xi-/svi-); kwadaradu (ri-/ma-)	151
quadrilátero	munematlhelo (mu-/va-)	152
quadro	kwaduru (ri-/ma-); xitsaleliwa (xi-/svi-)	153
quantidade	ntsengo (mu-/mi-); mpimu (mu-/mi-); ntalo (mu-/mi-); vuyingi (vu-)	154
quilo	kilu (ri-/ma-)	155
quilómetro	kilometru (ri-/ma-); kilomita (yi-/ti-)	156
radiação	kuhumesa xitimu (ku-); xihisahiso (xi-/svi-)	157
raio atmosférico	rihati (ri-/ti-); ndlati (ri-/ti-); tilo (ri-/ma-)	158
raio de fonte luminosa	nseve (mu-/mi-); rivoningo (ri-)	159
raio (geom.)	nseve (mu-/mi-); mpinwana (mu-/mi-)	160
raio solar	n'hwembeti (yi-/ti-); jambu (ri-/ma-); rivoningojambu (ri-)	161
recta	ndzhati wowoloka (mu-/mi-); ndzhati wonthwillilika (mu-/mi-); ndzhati wonthwii (mu-/mi-)	162
rectângulo	retangulu (ri-/ma-)	163
resistência	kutiya (ku-); vutiyi (vu-); xitiyi (xi-/svi-); vutiyiselo (vu-)	164

resto	nsalu (mu-/mi-); nsalelwa (mu-/mi-); masalelwa (ma-)	165
resultado	handzu (mu-/mi-); ntshovelo (mu-/mi-); nhlamulu (yi-/ti-)	166
rotação	rhendzeleko (mu-/mi-); kurhendzeleka (ku-)	167
secta	xikombandlela (xi-/svi-); rigalala (ri-/ma-); rigubu (ri-/ma-); nseve (mu-/mi-)	168
segmento	ndzhatiqakiwa (mu-/mi-)	169
segundo (tempo)	sekeni (yi-/ti-); sekendi (yi-/ti-); sigundu (yi-/ti-)	170
ser	xivumbiwa (xi-/svi-)	171
Setembro	Ndzhati (mu-/va-); Setemburu (mu-/va-)	172
simbiose	vuhanyisani (vu-); vumbiwompatsanu (vu-); kuhanyisana (ku-)	173
sinal de adição	xipatsi (xi-/svi-); nhlangahlanganiso (yi-/yi-); xikombisu xopatsa (xi-/svi-); xikombisu xohlanganisa (xi-/svi-)	174
sinal de divisão	nhlangayavaniso (yi-/ti-); xikombisu xoyavanisa (xi-/svi-); xiyavanisi (xi-/svi-)	175
sinal de multiplicação	nhlangayandziso (yi-/ti-); xikombisu xoyandzisa (xi-/svi-); xiyandzisi (xi-/svi-)	176
sinal de subtração	nhlangansusu (yi-/ti-); xikombisu xosusa (xi-/svi-); xisusi (xi-/svi-)	177
sólido (estado)	-a kutiya; -a kutiyela; a- kuwoma; vutiyi (vu-)	178
sólido (geom.)	xivumbekovundzeni (xi-/svi-)	179
solidificação	kuwomisa (ku-); kutiyisa (ku-); vutiyisi (vu-); vuwomisi (vu-)	180
solúvel	-a kunyunguluka; -a kunyunguluxeka	181
soma	vupatsi (vu-); vuhlanganisi (vu-); vuyengeteli (vu-); mpatsu (mu-/mi-); nhlanganiso (mu-/mi-); kupatsa (ku-); kuhlanganisa (ku-); kuyengetela (ku-)	182
substância	xilo (xi-/svi-); nchumu (mu-/mi-)	183
subtração	vususi (vu-); nsusu (mu-/mi-); kususa (ku-)	184
Sueste	Dzongavuxa (ku-)	185
Sudeste	Dzongavuxa (ku-)	186
Sudoeste	Dzongampelajambu (ku-)	187
Sul	Dzonga (ku-)	188
superfície	vuyandla (vu-); vuyandlalo (vu-)	189
tabuada	tabuwada (ri-/ma-)	190
teorema	teyorema (ri-/ma-); xivekonkombiso (xi-/svi-)	191
termómetro	xipimamahisela (xi-/svi-); xipimamahiselo (xi-/svi-); terimometru (ri-/ma-)	192
total	nhlanganiso (mu-/mi-); xikatsa (xi-/svi-); vukatsi (vu-); nkatsakanyu (mu-/mi-)	193
trapézio	tarapezu (ri-/ma-)	194
triângulo	yihlanharhu (yi-/ti-); xinhlanharhu (xi-/svi-)	195
triplo	yandzisi wa nharhu (mu-/mi-); vuyandzisinharhu (vu-); -a kuyandzisiwakanharhu	196
unidade	n'congá (mu-/mi-); vusunguli (vu-)	197
valor	ntsengu (mu-/mi-); nhlayo (mu-/mi-)	198
vapor	nkahelo (mu-/mi-); ximoko (xi-/svi-); xitimu (xi-/svi-); nkungwa (mu-/mi-)	199
variável	xihambaniso (xi-/svi-); xicincinci (xi-/svi-); nhlayokalantiveko (yi-/ti-)	200
velocidade	rivilo (ri-); matsutsumela (ma-); mahantlisela (ma-); mahantlizela (ma-)	201
Verão	Malanga (ma-); Ximumu (xi-); Minyuku (mi-)	202
vertical	xiyimo (xi-/svi-); vuyimu (vu-); -a kuyima	203
vértice	yinhla (yi-/ti-); khona (ri-/ma-); hlopfu (yi-/ti-)	204
volume	vundzeni (vu-); vholumi (ri-/ma-)	205
zero	hava (ri-/ma-); phanga (ri-/ma-); zeru (ri-/ma-)	206

C) Xikombamaritwana xa vunharhu: Ntivusvihari (mavito ya svihari)

Xiputukezi	Xichangana	#
abelha	nyoxi (yi-/ti-); nyonxi (yi-/ti-)	01
abelhão	vhembeleti (ri-/ma-); bvembeleti (ri-/ma-)	02
abutre	cololwana (ri-/ma-); ncololwana (ri-/ma-); koti (ri-/ma-); n'warikapanyana (mu-/va-)	03
águia	gama (ri-/ma-); nghumgwe (yi-/ti-); mangatlu (mu-/va-); nyamangatlu (mu-/va-)	04
andorinha	nkonjhani (yi-/ti-); mbewulana (yi-/ti-)	05
antílope	mbavala (yi-/ti-); mhala (yi-/ti-); nhlangu (yi-/ti-); xipene (xi-/svi-)	06
aranha	pume (ri-/ma-); mahlavahlavani (ri-/ma-); savasavana (ri-/ma-); masavasavana (ma-)	07
avestruz	yimphu (yi-/ti-); yimbhu (yi-/ti-); yimpu (yi-/ti-); bulume (ri-/ma-)	08
bacalhau	bakayawu (ri-/ma-)	09
baleia	nkavavangaheti (mu-/mi-); nkomo ya lwandle (mu-/mi-)	10
barata	hele (ri-/ma-)	11
boi	homu (yi-/ti-)	12
borboleta	phapharhati (ri-/ma-)	13
búfalo	nyarhi (yi-/ti-)	14
burro	mbongola (yi-/ti-); mbogolo (yi-/ti-); donki (yi-/ti-)	15
cabrito	mbuti (yi-/ti-)	16
cágado	xibotse (xi-/svi-); botse (yi-/ti-)	17
camaleão	lompanyi (ri-/ma-)	18
camarão	hanti (ri-/ma-); pshopsho (ri-/ma-)	19
camelo	kamela (ri-/ma-)	20
cão	mbzana (yi-/ti-); ngwana (yi-/ti-); mbwana (yi-/ti-)	21
caracol	humba (yi-/ti-)	22
caranguejo	n'wakakajovo (mu-/va-); nkakanjovo (mu-/va-); n'wahakayila (mu-/va-); hala (yi-/ti-); karangexju (ri-/ma-; yi-/ti-); nkokotso (mu-/mi-)	23
carraça	xigalani (xi-/svi-); xirhota (xi-/svi-)	24
cavalo	hanci (ri-/ma-); kavhalu (ri-/ma-)	25
cegonha	ntsavila (mu-/mi-); nxararhi (yi-/ti-)	26
centopeia	ndlandlalati (yi-/ti-)	27
cervo	mbavala (yi-/ti-)	28
chimpanzé	tokoloxa (mu-/va-)	29
cobaia/porquinho da Índia	xikarapitani (xi-/svi-)	30
cobra	nyoka (yi-/ti-)	31
coelho	mpfundla (mu-/mi-)	32
coruja	xikhova (xi-/svi-)	33
corvo	qhugwani (ri-/ma-)	34
crocodilo	ngwenya (yi-/ti-); ribamati (ri-/ma-)	35
elefante	ndlopfu (yi-/ti-)	36
escaravelho	xifufunhunu (xi-/svi-); den'we (ri-/ma-); xibvungula (xi-/svi-)	37
escorpião	hume (yi-/ti-)	38
esquilo	manandhana (mu-/va-); nsindzi (yi-/ti-); xindzi (yi-/ti-)	39
formiga	nsokoti (yi-/ti-); risokoti (ri-/ma-)	40

gafanhoto	ntete (yi-/ti-); ntete (mu-/mi-); bandzala (ri-/ma-); qwadi (ri-/ma-)	41
gala-gala	galagala (ri-/ma-); pululu (ri-/ma-)	42
galinha	huku (yi-/ti-); mbaha (mu-/mi-)	43
galo	nkuku (mu-/mi-)	44
garça	nyakukolwe (mu-/va-); dakwana (ri-/ma-)	45
gato	xingove (xi-/svi-); xipixi (xi-/svi-); ximanga (xi-/svi-)	46
gazela	mhunti (yi-/ti-); mhala (yi-/ti-)	47
girafa	huhlu (yi-/ti-); nhutlwa (yi-/ti-);	48
gorila	xikankanka (xi-/svi-); xingwingwi (xi-/svi-)	49
grilo	nyendla (yi-/ti-); xidondiyani (xi-/svi-)	50
hiena	mhisi (yi-/ti-)	51
hipopótamo	mpfuvu (yi-/ti-); mpfuvu (yi-/ti-)	52
jacaré	ngwenya (yi-/ti-)	53
lagartixa	damarhela (ri-/ma-); hokokwana (yi-/ti-)	54
lagarto	nkolongwa (mu-/mi-); ngolonbza (mu-/mi-)	55
leão	nghonyama (yi-/ti-); nghala (yi-/ti-)	56
lebre	mugwaja (mu-/mi-); mpfundla (mu-/mi-)	57
leopardo	hlosi (ri-/ma-); dzimba (ri-/ma-)	58
lobo	hlolwa (ri-/ma-); nkencani (yi-/ti-)	59
lombriga	nyokani (yi-/ti-)	60
lula	xibvunti (xi-/svi-); lula (ri-/ma-)	61
macaco	hawu (yi-/ti-); havu (yi-/ti-)	62
macaco-cão	mfene (yi-/ti-)	63
maria-café (mil-pés)	khongoloti (ri-/ma-)	64
matacana/bicho do pé	tekenya (ri-/ma-)	65
mexilhão	xilwandli (xi-/svi-)	66
minhoca	nxikwa (yi-/ti-); nxekwa (yi-/ti-)	67
mocho	xikhovha (xi-/svi-); khuhunu (ri-/ma-)	68
morcego	mangajani (mu-/mi-); tangajani (ri-/ma-)	69
mosca	nhongani (yi-/ti-)	70
mosquito	nsuna (yi-/ti-)	71
ovelha	nyempfu (yi-/ti-); nyimpfu (yi-/ti-)	72
pangolim	xitukwatkواني (xi-/svi-); halakavhuma (yi-/ti-)	73
papagaio	hokwe (mu-/va-); papagayi (ri-/ma-)	74
pato	patu (ri-/ma-)	75
pato-mareco	sekwa (ri-/ma-); xitutu (xi-/svi-)	76
papa-formigas	xitukwatkواني (xi-/svi-); halakavhuma (yi-/ti-)	77
percejo	nsikiti (yi-/ti-); nseketi (yi-/ti-)	78
perdiz	n'hwari (yi-/ti-); cecerekungwa (yi-/ti-)	79
peru	garakunya (ri-/ma-); peru (ri-/ma-)	80
piolho	nhwala (yi-/ti-); chowani (yi-/ti-); nseka (mu-/mi-)	81
pombo	xituvani (xi-/svi-)	82
porco	khumba (ri-/ma-); khumba (yi-/ti-)	83
pulga	ndhata (yi-/ti-); dzedze (ri-/ma-)	84
quizumba	mhisi (yi-/ti-)	85

rã	khutla (ri-/ma-); xinana (xi-/svi-)	86
raposa	khanga (ri-/ma-); mhungubze (yi-/ti-)	87
ratazana	mbeva (yi-/ti-); sengani (ri-/ma-)	88
rato	kondlo (ri-/ma-)	89
rato do canal	vhondhwe (ri-/ma-)	90
rinoceronte	xibejana (xi-/svi-); xibejwana (xi-/svi-); mhelembe (yi-/ti-)	91
rola	tuva (ri-/ma-)	92
sanguessuga	nxundzu (mu-/mi-); nsundzu (mu-/mi-); ncundzu (mu-/mi-)	93
sapo	khele (ri-/ma-)	94
serpente	nyoka (yi-/ti-)	95
tartaruga	mfutsu (yi-/ti-); xibotse (xi-/svi-); xigambi (xi-/svi-)	96
térmita	muhlwa (mu-)	97
tigre	yingwe (yi-/ti-)	98
toupeira	ngole (yi-/ti-); fukuzana (ri-/ma-); ntshukunyani (mu-/mi-)	99
tubarão	mfungwe (yi-/ti-); nyankwawe (mu-/va-)	100
verme	xivungu (xi-/svi-); xipungwani (xi-/svi-); nsumba (yi-/ti-)	101
vespa	mimpfi (yi-/ti-)	102
zebra	mhangwa (yi-/ti-); mangwa (yi-/ti-); duva (ri-/ma-)	103

D) Xikombamaritwana xa vumune: Vudaho/Vujaho/Ntivovudaho (vujondzi bza vudaho/vujaho ni mavabzi ya ntolovelo)

Xiputukezi	Xichangana	#
alergia	kuhambuliwa (ku-); kuhlamiwa (ku-)	01
amígdalas	mathoyisa (ma-)	02
amígdalite	mathoyisa (ma-)	03
anemia	rikalangati (ri-); rihavangati (ri-); anemiya (ri-/ma-); kuhela ngati (ku-)	04
artéria	nsiha (mu-/mi-); nthumukwana (mu-/mi-)	05
asma	xifuva (xi-/svi-); rifuva (ri-); phika (ri-/ma-); mavabzi ya xifuva (ma-)	06
bactéria	bateriya (ri-/ma-); xibolisi (xi-/svi-); xivirisi (xi-/svi-)	07
bilharziose	xikohe (xi-/svi-); muthundangazi (mu-/mi-)	08
bilis	nyongwa (yi-/ti-)	09
célula	selula (ri-/ma-); xivhikelamiri (xi-/svi-); selula la vuvhikeli (ri-/ma-); xitsongwani (xi-/svi-)	10
cólera	kolera (ri-/ma-); mavabzi ya kuvuyelela ni kuhlatela (ma-); mavabzi ya kucheka ni kuhlatela (ma-)	11
conjuntivite	mexamexa (n-/ti-)	12
constipação	mukhuhlwani (mu-/mi-)	13
contagioso	-a kutlulelana	14
contaminação	ntlulelo (mu-/mi-); nchochelo (mu-/mi-); kutluletana (ku-); kучochelana (ku-)	15
coração	mbilu (yi-/ti-)	16
diabete	vuvabzi bza chukela (vu-); mavabzi ya nyongwa (yi-/ti-); diyabeti (ri-/ma-)	17
diarreia	richeko (ri-/ma-); kucheka (ku-); kuhuda (ku-); kuvuyelela (ku-); kutsutsuma (ku-)	18
disenteria	xikuna (xi-/svi-)	19
doente	muvabzi (mu-/va-); mbabzi (yi-/ti-); xigulani (xi-/svi-)	20
dor	xivavu (xi-/svi-); kuvava (ku-); kuvavisa (ku-)	21

elefantíase	tindzhaka (ti-); maghitsu (ma-)	22
epidemia	ntungu (mu-/mi-)	23
epiderme	xikhumba (xi-/svi-)	24
epilepsia	mavabzi ya hweti (ma-); mavabzi ya kuwa (ma-); xifama (xi-/svi-); xitshetshela (xi-/svi-); xitshanuka (xi-/svi-)	25
estômago	lusu (ri-/ma-); xijelo (xi-/svi-); xingwengwe (xi-/svi-)	26
febre	kuhiseta (ku-); kuhisakamirhi (ku-)	27
fluido	nhome (yi-/ti-)	28
gonorreia	xikandzemeti (xi-/svi-); rikumbakumba (ri-/ti-)	29
gripe	mukhuhlwani (mu-/mi-); giripi (ri-/ma-)	30
hemorragia	kuhumela ngati (ku-); vuhumangati (vu-)	31
hemorragia nasal	mongolo (mu-/mi-); mangolo (ma-); n'ombe (yi-/ti-)	32
higiene	vubasi (vu-); vubasisi (vu-); mbhasiso (mu-/mi-)	33
hospital	xibehlela (xi-/svi-); xipiritani (xi-/svi-)	34
infecção	ntlulelo (mu-/mi-); nchochelo (mu-/mi-); kubola (ku-); kurhumbela (ku-); kutluletana (ku-); kuchochelana (ku-);	35
inflamação	kutlhukuvela (ku-); kurhukurha (ku-)	36
intestino	rhumbu (ri-/ma-)	37
malária	dzedzedze (ri-/ma-); dari (ri-/ma-); malariya (ri-/ma-)	38
micróbio	xitsongwatsongwani (xi-/svi-); xidokoro (xi-/svi-)	39
microrganismo	xitsongwatsongwani (xi-/svi-); xidokoro (xi-/svi-)	40
muco	marhekenendze (ma-); xitlwakana (xi-/svi-); nhome (yi-/ti-)	41
músculo	nsiha (mu-/mi-); mufumbuta (mu-/mi-)	42
órgão	xirho (xi-/svi-)	43
osso	rhambu (ri-/ma-)	44
pandemia	ntungu (mu-/mi-); muzungu (mu-/mi-)	45
parasita	xijeli (xi-/svi-); xipsongi (xi-/svi-); parazita (ri-/ma-)	46
prevenção	vuvhikeli (vu-); vulumukeli (vu-); vubasopi (vu-); kulumukela (ku-); kuvhikela (ku-); kubasopa (ku-)	47
pulmão	phaphu (ri-/ma-)	48
reumatismo	nyamakazi (yi-/ti-)	49
rubéola	ximungwamungwani (xi-/svi-)	50
sangue	ngati (yi-/ti-)	51
sarampo	ximungwamungwani (xi-/svi-); xitshinani (xi-/svi-)	52
sarna	dabu (ri-); svin'wayani (svi-)	53
sida	sida (ri-/ma-)	54
sífilis	mbatata (yi-/ti-); nkengenzu (mu-/mi-); vuva (vu-/ma-); thusula (ri-/ma-)	55
teste	xikambelo (xi-/svi-)	56
tosse	mukhuhlwani (mu-/mi-)	57
tuberculose	nkohlelo (mu-/mi-); nkohlola (mu-/mi-); ndere (yi-/ti-); ndele (yi-/ti-); thayizeze (ri-/ma-)	58
tumefacção	mpfimbo (mu-/mi-); nkukumuku (mu-/mi-)	59
vacina	nyezani (yi-/ti-)	60
varicela	pfhavapfhava (ri-/ma-)	61
veia	nsiha (mu-/mi-)	62
vigilância	vuvoneleli (vu-); vubasopi (vu-)	63
vírus	xipungwani (xi-/svi-); mahlungu ya mavabzi (ma-)	64
vitamina	vhitamina (ri-/ma-)	65

Vujondzisi hi rona tlhari rikulu leri ungaritirhisaka kucinca matshamela ya misava.

Nelson Mandela

Kusukela ka nukelo wa rifuwo ra tindzimi ni mintumbulukukutala ya tiko la Musambiki, hitsale xivoningelo xa vujondzisi lexi, nahinyimela lesvaku xiva tsalwa leli lingatapfuna ni kunyikela vuyelo ka vajondzisi entirhwani wa vona xikarhi ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi, lawa mayisiwaka mahlweni etikweni, kusukela lembe la 2004, na male nkarini wa kutiyisiwa svanga xiyendo xa matongela ya tindzimi, lesvi svitisaka vuyelo eka mintlawu ya vavulavuli va tindzimi leti tikumekaka ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi. Hikokolaho, nkongometo wa nkoka wa ntirho lowo i kunyikela tsalwa lopaluxa vutivi, leli vajondzisi ni vajondzi vangatalitirhisaka svin'we, svilaweni sva jondzo, hambi hi kutirhisiwa eka makungu yohambanahambana ya vujondzisi ni kupfuxetisa vajondzisi lava vanga ka Makungu ya Kujondzisa hi Tindzimi Timbirhi.

Gervásio Chambo i mujondzisi athela ali muxopaxopi aUnivhersidade Eduardo Mondlane. Mintirho ya yena ya wuxopaxopi yiyelanu ni vujondzisi ra ndzeni ka mintirho ya vujondzisi hi tindzimi timbirhi.

Feliciano Chimbutane i mujondzisi athela ali muxopaxopi aUnivhersidade Eduardo Mondlane. Mayelanu ni wuxopaxopi, alandza hi ndlela ya nkoka tijondzo ta nkumanu wa tindzimi ni Vujondzisi (nkunguhatu, vutongi ni matirhisela ya tona).

José M. García-Miguel i mujondzisi aUnivhersidade la Vigo, alandza, ngopfungopfu, tijondzo toyelana ni kuhambanahambana ka tindzimi ni mixakaxaka ya tona.

Fernando Ramallo i mujondzisi aUnivhersidade la Vigo, mayelanu ni wuxopaxopi, alandza vujondzi royelana ni vuvulavuli ra tindzimi ni mahanyela ya vavulavuli va tona.

Susana Rodríguez Barcia i mujondzisi aUnivhersidade la Vigo, laha alandzaka tijondzo vuhleli ra mbulavulu.